

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əlizadə Əli Aydın oğlu

“Vergilər üzrə daxilolmaların təhlili və onların proqnozlaşdırılması”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifrəsi və adı: 060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma: “Vergi və vergiqoyma”

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. R.B.MƏHƏRRƏMOV

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dos. İ.M.Rzayev

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKI – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. VERGİLƏRİN PROQNOZLAŞDIRILMASI MODELİNİN QURULMASININ VƏ REALLAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	6
1.1. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının mahiyyəti və zəruriliyi.....	6
1.2. Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının nəzəri və metodoloji əsasları.....	10
1.3. Vergilərin proqnozlaşdırılması üzrə modelləşdirmə strategiyası və taktikası.....	19
II FƏSİL. VERGİLƏRİN ÖLKƏNİN MALİYYƏ POTENSİALINA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	26
2.1. Müxtəlif növ vergilər üzrə daxilolmalarının təhlili.....	26
2.2. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının maliyyə potensialına təsiri.....	39
2.3. Regionların maliyyə potensialına vergi yükünün təsirinin qiymətləndirilməsi.....	50
III FƏSİL. VERGİ PROQNOZLAŞDIRILMASININ BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNƏ TƏSİRİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ.....	62
3.1. Optimal vergi rejiminin büdcə gəlirlərinə təsirinin müəyyənləşdirilməsi.....	62
3.2. Vergi proqnozlaşdırılmasında Laffer effektlərinin tətbiqi istiqamətləri.....	73
NƏTİCƏ	86
ƏDƏBİYYAT	90
РЕЗЮМЕ	
SUMMARY	
Magistrant _____	
Elmi rəhbər _____	

Mövzunun aktuallığı. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması ölkədə baş verən sosial-iqtisadi və siyasi proseslərin dəqiq təhlilini və vergi qanunvericiliyi sahəsində hərtərəfli biliyə malik olmağı tələb edən məuliyyətli və mürəkkəb bir işdir. Yalnız bu tələblər ödəndiyi halda qarşıdakı dövrdə vergi daxilolmalarının həcmnin real qiymətləndirilməsi və büdcənin vaxtında və keyfiyyətli tərtibatı mümkündür. Eyni zamanda vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması ümumi daxili məhsulun artımı, milli gəlir və s. kimi iqtisadi inkişafın əsas iqtisadi göstəricilərinin nəzərə alınması ilə həyata keçirilir.

Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması ölkədə baş verən sosial, iqtisadi və siyasi proseslərin ciddi təhlilini, vergi qanunvericiliyi sahəsində hərtərəfli biliyə sahib olmağı tələb edən mürəkkəb və məsuliyyətli bir işdir. Yalnız bu zaman qarşıdakı dövr üçün vergi daxilolmalarının həcmi real olaraq qiymətləndirmək və bu əsasdə büdcənin vaxtında və keyfiyyətlə tərtib olunmasını təmin etmək mümkündür.

Hər hansı prosesdə müəyyən parametrlərin zamandan asılı dəyişməsi həm təsadüfi, həm də zəruri amillərin təsiri altında baş verir və bu, xüsusilə də prosesin riyazi modeli məlum olmadıqda proqnozlaşdırmanı cətinləşdirir. Lakin heç bir qeyri-adi hadisənin baş verəcəyi gözlənmirsə, parametrlərin təqribən eyni səviyyədə qalaçağını, yaxud artacağını və ya azalaçağını statistik material əsasında müəyyənləşdirmək olur.

Dinamik sıralardan istifadə etməklə proqnoz qiymətlərini hesablamaq üçün müxtəlif üsullar məlumdur. Bunlardan hansının daha effektiv olması barədə mübahisələr və araşdırmalar isə davam etməkdədir. Adətən dinamik sıra elementlərini iki hissəyə bölməklə, birinci hissə elementləri əsasında ikinci hissənin elementləri proqnozlaşdırılır və hansı üsulla real qiymətlərə yaxın qiymətlər alınarsa, həmin üsul baxılan proses üçün əlverişli hesab edilir.

Ən kiçik kvadratlar üsulu və onun ümumiləşdirilmiş formaları dinamik sıranın dəyişmə qanununa müvafiq trend funksiyasının təqribi olaraq, çoxhədli şəkildə qəbul edilməsinə və alınan asılılığın sonrakı dövrə ekstrapolyasiyasına əsaslanır. Klassik ən kiçik kvadratlar üsulunda sıranın bütün elementləri eyni güclü hesab edilir və bu, əslində belə olmamalıdır; çünki sonrakı qiymətlər əvvəlkilərə nisbətən prosesin gələcəkdə davamına daha çox təsir göstərməlidir.

Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq məqsədilə elə çəki funksiyası seçilir ki, dinamik sıranı əvəz edən çoxhədli sonrakı qiymətlərdə əvvəlkinə nisbətən prosesi daha dəqiq xarakterizə etsin. Belə olduqda aşkardır ki, zamandan asılı çoxhədli verilmiş cədvəl

funksiyasından daha çox fərqlənəcək, lakin cari vəziyyətə yaxınlaşdıqca bu fərq getdikcə azalacaq və proqnoz qiymətlərinə sonuncu qiymətlər daha çox təsir edəcək.

Vergi daxilolmalarının respublika üzrə səviyyəsini müəyyənləşdirmək, vergi proqnozlaşdırılmasının ölkənin maliyyə potensialına təsirini qiymətləndirmək, optimal vergi rejiminin büdcə gəlirlərinə təsirini müəyyənləşdirmək aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Dissertasiya işinin qarşısında qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə nail olmaq üçün Azərbaycanın bu sahədəki təcrübəsi və bununla bağlı problemlərə həsr olunmuş tədqiqatları öyrənilmişdir. Belə ki, tədiyyələr üzrə vergi daxilolmalarının təhlili, vergilərin proqnozlaşdırılması üsullarının nəzəri məsələləri, vergilər üzrə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması istiqamətləri, iqtisadi tədqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi məsələləri Azərbaycanın görkəmli alimləri Həsəni M., Bağırov D., Musayev A., Məmmədov S., Sadıqov M., Həsəni Y., Kəlbəyev Y., Həsənov R., Rzayev İ., Məhərrəmov R., Rzayev Z. və b. tərəfindən araşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi tədiyyələr üzrə vergi daxilolmalarını təhlil etməkdən, vergilərin proqnozlaşdırılması üsullarını nəzəri və təcrübi baxımdan araşdırmaqdan, proqnozlaşdırmanın nəticələrinin təhlil edilməsindən və vergi proqnozlaşdırılması modelinin reallaşdırılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- problemin qoyuluşunun nəzəri baxışlarının tədqiqi, onun metodoloji problemlərinin öyrənilməsi;
- vergilər üzrə daxilolmalarının proqnozlaşdırma üsullarının öyrənilməsi;
- tədiyyələr üzrə vergi daxilolmalarının tətqiq edilməsi;
- tədiyyələr üzrə vergilərin optimal dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi və vergi potensialının qiymətləndirilməsi;
- regionların maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi;
- potensial gəlirlərin büdcəyə daxilolma əmsalının yüksəldilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- optimal vergi rejiminin büdcə gəlirlərinə təsirinin artırılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə uyğun onun metodu və üsulu seçilmişdir. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını Azərbaycanın iqtisad məktəbinin nəzəri baxışları, Azərbaycan Respublikası İqtisadi

İnkişaf Nazirliyinin normativ-hüquqi aktları, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin metodiki vəsaitlər təşkil edir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası kimi Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin statistik məlumatları, Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin illik hesabatları təşkil etmişdir.

Tədqiqatın obyektini tədiyyələr üzrə vergi daxilolmalarının təhlili, dövlət büdcəsində vergi daxilolmalarının müəyyən edilməsi, vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması əsasında reallaşdırılması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti tədiyyələr üzrə vergi daxilolmaların proqnozlaşdırılması, vergilərin proqnozlaşdırılması modelinin qurulması və reallaşdırılması istiqamətləridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- bir kompleks kimi dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının nəzəri məsələləri araşdırılmış və metodoloji əsasları öyrənilmişdir;

- müxtəlif növ vergilər üzrə daxilolmaların proqnozlaşdırılması üsulları müəyyən edilmişdir;

- tədiyyələr üzrə vergi daxilolmaları təhlil edilmişdir;

- tədiyyələr üzrə vergilərin optimal dərəcəsinin müəyyənləşdirilmiş və vergi potensialı qiymətləndirilmişdir;

- potensial gəlirlərin büdcəyə daxilolma əmsalının yüksəldilməsi istiqamətləri göstərilmişdir;

- optimal vergi rejiminin büdcə gəlirlərinə təsirinin artırılması istiqamətlərinin müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti tədqiqatdan irəli gələn elmi nəticə və müddəalardan milli iqtisadiyyatın tarazlı inkişafına təsir edən vergi proqnozlaşdırılması üsullarından istifadə etməklə səmərəli vergi sisteminin formalaşmasında istifadə etməkdən, müasir dövrdə büdcənin formalaşmasında vergilərin ayrı-ayrı növlərinin təhlil edilməsi və proqnoz əsasında ölkənin maliyyə potensialının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat işinin həcmi və strukturu. Təqdim edilmiş dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin mətni 91 səhifədən ibarətdir.

I FƏSİL. VERGİLƏRİN PROQNOZLAŞDIRILMASI MODELİNİN QURULMASININ VƏ REALLAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının mahiyyəti və zəruriliyi

Dövlət büdcəsinin və yerli büdcələrin gəlirlərinin təmin edilməsində vergilərin rolu və əhəmiyyəti böyük olduğu üçün gələcək dövrlərdə bu gəlirlərin təmin edilməsi məqsədilə vergi gəlirlərinin proqnozlaşdırılması və planlaşdırılmasına zərurət yaranır. Vergi gəlirlərinin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması birdəfəlik həyata keçirilən fəaliyyət deyildir. Vergi planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması sisteməlik olaraq məqsədlərin müəyyən edilməsi və büdcə məqsədlərə çatmaq üçün lazım olan tədbirlərin işlənilməsi ilə bağlı olan fasiləsiz və arasıkəsilməz prosesdir. Proqnozlaşdırma obyektin gələcək mümkün ola bilən halları və alternativ yollar və onların gerçəkləşməsi dövrü haqqında elmi cəhətdən əsaslandırılmış rəydir. Obyektin vəziyyətinin qısa, orta və uzun müddətə ilkin qiymətləndirilməsidir. Yeni iqtisadi sistemin və iqtisadi obyektlərin gələcək ehtimal olunan vəziyyəti və bu vəziyyəti seçiyələndirən göstəricilər haqqında elmi cəhətdən əsaslandırılmış fərziyyədir. Proqnozların işlənilməsi və hazırlanması prosesi proqnozlaşdırma adlanır.

Müasir iqtisadi şəraitdə plan və proqramların hazırlanmasının ilkin mərhələsində elmi qabaqcadangörmə, variant təhlili, qərarların hazırlanmasında əlavə informasiyaların əldə edilməsi aləti kimi proqnozlaşdırma geniş tətbiq edilir. Proqnozlar istiqamətləndirici planlar şəklində də tətbiq olunur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində tələbin bazar konyukturunun proqnozlaşdırılması ilə yanaşı iqtisadiyyatın müxtəlif göstəricilərinin, eləcə də büdcəyə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması da aparılır. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması alternativ variantlar şəklində aparılır və son nəticədə bu variantlardan ən məqbulu və icra edilməsi daha çox ehtimal olunanı nəzərə alınmaqla dövlətin gələcək dövr və yaxud dövrlər üçün vergi gəlirlərinin proqnozu müəyyənləşdirilir. Proqnozlaşdırmanın aparılması zamanı çoxsaylı proqnozlaşdırma üsullarından istifadə edilir. Lakin bu üsulların tətbiqi zamanı bütün hallarda proqnozlaşdırmada istifadə edilən informasiya mənbələrinin çoxluğu, onların dəqiqliyi təmin edilməli və proqnoz hesablamaları bu məlumatlar əsasında aparılmalıdır. Lakin proqnozlaşdırma aparılan zaman onun səmərəliliyi gözlənilməklə proqnozlaşdırmanın mərhələlərinə və ardıcılığına əməl edilməlidir.

Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının həcmi, onların vergitutma bazalarının inkişaf istiqamətlərini və ona təsir edən amillərin təhlili və buna əsaslanaraq müəyyən dövr ərzində büdcəyə vergi daxilolmalarının həcmi təyin edilməsi dövlət səviyyəsində

vergi planlaşdırılması proqnozlaşdırılmasının təyinatını müəyyənləşdirir. Dövlət səviyyəsində vergi ödənişlərinin həçminin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması mexanizmi qanunla müəyyən edilmiş müddət ərzində büdcəyə daxil olan vergilərin məbləğinin hesablanmasına yönəldilmiş tədbirlər kompleksi kimi müəyyən etmək olar. Dövlət vergi planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması zamanı yalnız fiskal siyasət, yeni vergi ödəyicilərindən daha çox qoparmaq siyasəti həyata keçirməməli, eyni zamanda vergi tənzimləməsi və stimullaşdırılmasının taktika və strategiyasının optimallaşdırılmasının əsasını qoymalıdır.

Vergi planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması zamanı hər şeydən əvvəl məqsədlərin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutmalıdır. Dövlət səviyyəsində vergi proqnozlaşdırılması həyata keçirilərkən bu məqsədlər büdcə tapşırıqları, ölkənin və regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları əsasında formalaşır. Vergi proqnozlaşdırılmasının məqsədi gələcək dövrlərdə vergi ödəyicilərindən dövlət büdcəsinə alınacaq vergi məbləğlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Vergi ödəyiciləri tərəfindən büdcəyə ödəniləsi, yəni büdcənin vergi gəlirləri proqnozlaşdırılarkən dövlət hakimiyyəti orqanları hər şeydən əvvəl mümkün yığımın maksimallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu proses cəmiyyət inkişaf etdikcə ümumdövlət ehtiyaclarının artımının nəzərə alınmasına əsaslanır. Dövlətin artan maliyyə ehtiyaclarının obyektivliyi eyni adlı qanunu ifadə edən A.Vaqner tərəfindən əsaslandırılmışdır [22]. Adı secilən qanun əhalinin artımından, onun təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsindən və digər amillərdən asılı olaraq dövlət xərclərinin artması tendensiyasını müəyyən edir. Lakin bu zaman dövlət nəzərə almalıdır ki, vergi proqnozlaşdırılması nəticəsində daxil olası vergilərin elə həddi müəyyən edilməlidir ki, həmin hədd vergi ödəyicilərinin maddi maraqlarının ziddinə səbəb olmasın və vergilərin yığılmasının artımı vergi ödəyicilərinin işgüzarlığına mənfi təsir etməsin. Əks halda büdcəyə vergi daxilolmalarının azalması baş verə bilər ki, bu da büdcə hesabına ödənilən xərclərin azalmasına səbəb olmaqla dövlətin maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsində qarşısı çətin alınan problemlər yarada bilər.

Göründüyü kimi, vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması dövlətin gələcək büdcə gəlirlərinin formalaşdırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu proqnozlaşdırmanın aparılması zəruridir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi proqnozlaşdırma daha geniş anlayış olub öncəgörmə məfhumuna daxildir. Tədqiqi aparılan proseslərin gedişatına təsirinin xarakterindən asılı olaraq öncəgörmənin üç növü vardır.

a) hipotez; b) proqnoz; c) plan.

Hipotez ümumi nəzəriyyəyə əsaslanmaqla elmi önçəgörməni xarakterizə edir ki, onun qurulması üçün əsas bazanı nəzəriyyə təşkil edir. Bu nəzəriyyənin əsasında tədqiq olunan obyektin inkişafı və fəaliyyətinin səbəb nəticə əlaqələri qarşılıqlı əlaqə və asılılıqları və qanunauyğunluqları müəyyən edilir. Hipotezdən fərqli olaraq proqnoz müəyyənlik xarakteri daşıyır. Ona görə ki, proqnoz yalnız keyfiyyət deyil, eyni zamanda kəmiyyət parametrlərinə əsaslanır. Lakin tədqiq edilən obyektlə proqnoz arasındakı əlaqə elə də möhkəm olmur. Belə ki, proqnoz daha çox ehtimal xarakteri daşıyır. Plan isə müəyyən edilmiş məqsədin qarşıya qoyulması və tədqiq olunan obyektin konkret hadisə və detalaların qabaqçadan görməkdir. Planı proqnoz və hipotezdən fərqləndirən əsas cəhət müəyyənlik və tapşırıqların direktiv xarakterli olmasıdır. Proqnozun ümumi xarakterini vermək üçün onun əsas xüsusiyyətlərini bilmək vacibdir. Bu xüsusiyyətlərə vergi proqnozlaşdırılmasında da rast gəlinir. Proqnozun əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır.

a) proqnoz reallığın müxtəlif amillərinin təsirinə məruz qalır və bu amillər modelləşdirilir. Bu cəhət vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasına da aiddir.

b) vergi proqnozlaşdırılması vergi planlaşdırılması üçün əsasdır. Yeni vergi planlarının işlənilib hazırlanması üçün tədqiqat bazası rolunu oynayır.

c) vergi proqnozlaşdırılması zamanı proqnozlaşdırılan hadisədə baş verən dəyişiklikləri şərtləndirən əsas şərtlər və ziddiyyətlər əks olunur. Eyni zamanda proqnoz vergi daxilolmalarının gələcək inkişafı istiqamətləri barədə əsaslandırılmış qərardır.

ç) vergi proqnozlaşdırılması çoxvariantlı xarakter daşıyır.

d) vergi proqnozlaşdırılmasının dəqiqliyini zaman müəyyən edir.

e) vergi proqnozunu işləyib hazırlayan mütəxəssislərdən obyektivliyi təmin etmək, keçmiş, hazırkı və gələcək dövrü qiymətləndirərkən subyektivliyə yol verməmək tələb olunur.

ə) vergi proqnozlarının müəyyənləşdirilməsi zamanı gələcək təsadüfiliklərin elementləri görünür.

Vergi daxilolmalarının proqnozu vergi proqnozlaşdırılmasının nəticəsidir. Proqnoz ehtimal xarakteri daşmasına baxmayaraq müəyyən dərəcədə dəqiqliyə də malik olmalıdır. Vergi proqnozlaşdırılması vergi daxilolmalarına dair aşağıdakıları həyata keçirməyə şərait yaradır.

a) vergi daxilolmaları üzrə idarəetmə qərarlarının mümkün variantlarının axtarılıb tapılmasının həyata keçirilməsi;

b) ilk baxışda elə də nəzərə çarpmayan, ancaq gələcəkdə özünü daha qabarıq şəkildə göstərə bilən problemlərin aşkar edilməsi;

ç) gələcək vergi daxilolmalarına aktiv təsir göstərən variantların axtarılıb tapılmasının həyata keçirilməsi;

ç) vergi daxilolmalarına təsir edən əsas amilləri nəzərə almaqla daxilolmaların müxtəlif variantlarının modelləşdirilməsi.

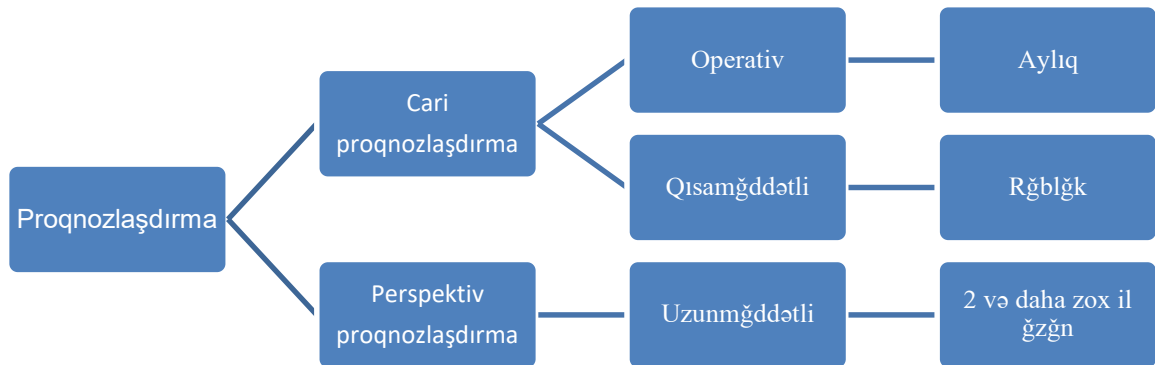
Vergi proqnozlaşdırılmasının qarşısında duran vəzifələri aşağıdakılar aiddir:

1. Vergi daxilolmalarına təsir edən amillərin qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlarının və səbəb-nəticə əlaqələrinin təhlilini aparmaq və mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək;

2. Gələcəkdə vergi daxilolmaları üzrə gözlənilən dəyişikliklərin, yəni artıb azalmaların qabaqcadan müəyyənləşdirilməsini təmin etmək;

3. Vergi daxilolmaları üzrə gözlənilən göstəricilərin alternativ variantlarının aşkara çıxarılması, vergi daxilolmaları üzrə optimal idarəetmə qərarlarının seçilməsi və qəbul edilməsi üçün qərar qəbul edənlərin informasiya mənbələri ilə təmin edilməsi;

Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması əsasən müxtəlif əlamətlərinə görə təsnifləşdirilir. Bu əlamətlərə görə vergi proqnozlaşdırılması çari və perspektiv vergi proqnozlaşdırmasına bölünür. Vergi proqnozlaşdırmasının təsnifatı sxem 1.1-də verilmişdir.

Sxem 1.1. Əhatə etdiyi dövrə görə proqnozlaşdırmanın növləri

Göründüyü kimi, çari vergi proqnozlaşdırması operativ, qısamüddətli vergi proqnozlaşdırmasına bölünür. Operativ vergi proqnozlaşdırması dedikdə aylıq vergi gəlirlərinin proqnozlaşdırılması başa düşülür. Qısamüddətli vergi proqnozlaşdırması isə rüblük və illik vergi proqnozlaşdırmasına bölünür. Adından göründüyü kimi aylıq vergi proqnozlaşdırması ay ərzində daxil olaçaq vergilərin həcmi müəyyən etmək üçün aparılır və bu həcmi proqnozlaşdırır. Rüblük vergi proqnozlaşdırması isə rüb ərzində daxil olası vergilərin həcmi müəyyən etmək üçün aparılır. İllik vergi proqnozlaşdırmasında isə il üçün daxil olası vergi məbləğlərinin həcmi müəyyənləşdirilir. Perspektiv vergi proqnozlaşdırması iki və daha çox ili əhatə edir. Bu proqnozlaşdırma

daha çox zəhmət tələb etməklə, daha çox iqtisadi hesablamalar aparılması yolu ilə həyata keçirilir. Bu proqnozlaşdırmanın həyata keçirilməsi üçün daha çox məlumat mənbələrindən istifadə edilir. Vergi proqnozlaşdırması bir neçə mərhələdə aparılır ki, bunlara da aşağıdakılar aiddir:

Proqnozlaşdırmanın birinci mərhələsində proqnozlaşdırıla vergi daxilolmaları və ona təsir edən amillər müəyyənləşdirilir. Birinci mərhələdə işlər isə müəyyən ardıcılıqla aparılır. Bu ardıcılığa keçmiş dövr ərzində vergi daxilolmalarının formalaşması öyrənilir, onun təhlili, parametrlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin qiymətləndirilməsi, informasiya mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi, keçmiş informasiyaların toplanması və işlənməsi və aparılan tədqiqatın vəzifələri müəyyənləşdirilir. Bu mərhələdə görüləcək işlər sistemləşdirilir, obyektin inkişaf tarixi və ona təsir edən xarici amillər öyrənilir. Proqnozlaşdırmanın ikinci mərhələsində vergi daxilolmalarının inkişaf tendensiyasının aşkar edilməsi, proqnozlaşdırma üsullarının seçilməsi həyata keçirilir və bu zaman aşağıdakı ardıcılığa əməl edilir.

Birinci mərhələdə vergi daxilolmalarının modelinin işlənilib hazırlanması və bu modelin obyektə adekvatlıq dərəcəsinin yoxlanması, eləcə də proqnozlaşdırma üsullarının seçilməsi. Üçüncü mərhələdə vergi daxilolmalarının proqnozunun işlənilib hazırlanması həyata keçirilir və sonuncu mərhələdə proqnoz qiymətləndirilir və onun dəqiqliyi müəyyənləşdirilir.

Vergi proqnozlaşdırmasının hansı metodundan istifadə edilməsindən asılı olaraq proqnozlaşdırmanın mərhələləri dəyişə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, proqnozlaşdırmanın hər bir mərhələsində qarşıda duran vəzifələr fərqli və müxtəlif olur. Vergi proqnozlaşdırmasının nəticələri isə arayış, məruzə, hesabat və digər formalarda tərtib oluna bilər. vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması göstəriciləri mütləq göstəricilər deyil və zəruri hallarda bu göstəricilər dəyişdirilə bilər.

1.2. Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının

nəzəri və metodoloji əsasları

İqtisadi proseslərin tədqiqində müxtəlif parametrlərin, o cümlədən də büdcəyə vergi daxilolmalarının dəyişməsinin funksional asılılığa tabe olub olmamasının aşkara çıxarılması, onlara təsadüfi amillərin təsirinin qiymətləndirilməsi proqnozlaşdırma üçün xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki dinamik proseslərin təsadüfilik göstəricisi

məlum olduqda onun sonrakı zaman intervalına davamının necə olacağını təyin etmək asanlaşır.

Trend asılılığı, bir qayda olaraq, təqribi xətti və ya kvadratik funksiya şəklində axtarılır. Lakin bu zaman zərurilik və təsadüfilik amillərinin təsiri araşdırılmalıdır.

Respublikamızın dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının zamandan asılı dəyişməsinin Herst göstəricisi kifayət qədər böyük olduğuna görə, trend təmayülü, məsələn, valyuta məzənnələrinin dinamik sırası ilə müqayisədə daha güclüdür və ona görə effektiv proqnozlaşdırma aparmaq asanlaşır.

Lakin proqnoz qiymətlərinin doğruluğu trend asılılığının bütün baxılan intervalda real qiymətlərlə üst-üstə düşməsi və ya ona yaxın olması ilə əsaslandırıla bilməz. Əslində $(0, T)$ intervalında bütün nöqtələrdən keçən interpolyasiya çoxhədlisini sonrakı dövrə ekstrapolyasiya etmək çox təhlükəlidir, çünki yeni nöqtələr həmin çoxhədlinin həm tərtibini, həm də əmsallarını dəyişdirir. Proqnozun müəyyən edilməsi isə əslində istiqamətin tapılması ilə əlaqədardır. Yeni sonuncu nöqtədən sonra trend asılılığının necə davam edəcəyi aydınlaşdırılmalıdır.

1. *Riyazi model, ekstrapolyasiya, proqnoz.* Hər hansı prosesin, o cümlədən də iqtisadi prosesin riyazi modeli onun inkişaf təmayüllərinin təyin edilməsinə imkan verir və daha çox praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu zaman modelin daxili (endogen) kəmiyyətləri (parametrləri) ölçülür və xarici (ekzogen) kəmiyyətlər elə seçilir ki, digər parametrlər eksperimentin nəticələrinə mümkün qədər yaxın olsun. Nəzəri proqnoz praktiki olaraq, eksperimental proqnozdan fərqlənmirsə, onda model prosesin öyrənilməsi üçün adekvat hesab oluna bilər. Alınan nəticələr müəyyən şərtləri ödəmirsə, modeldə dəqiqləşdirmə aparılmalıdır.

Məlumdur ki, modelləşdirmə, o cümlədən də riyazi modelləşdirmə iqtisadi prosesin (və ya istənilən prosesin) riyazi düstur, tənlik, bərabərsizlik və digər riyazi yazılışlardan ibarət təsviridir. Riyazi aparat, yaxşı olar ki, proqnoz mühitini mümkün qədər daha dəqiq xarakterizə etsin. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, modelləşdirmə əslində proqnozlaşdırma üsulu deyil, analoji hədisələri model vasitəsilə öyrənməkdir. Model əsasında obyektin mümkün vəziyyətləri və parametrləri barədə informasiya proqnoz qiymətlərini də hesablamağa imkan verir.

Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının tədqiqində müxtəlif riyazi modellərdən istifadə olunur. Məsələn, vergi sisteminin stabilliyinin iqtisadi artım dinamikasına təsirinin qiymətləndirilməsi üçün ümumi daxili məhsulla vergi sisteminin stabilliyi göstəricisi arasında asılılıq riyazi model kimi qəbul edilə bilər [23]. Bu modeli qurmaq

məqsədlə ümumi daxili məhsulun əsas istehsal amilləri olan kapital, əmək və vergi yükündən asılılığı tapılır.

Modelin xarici kəmiyyətlərinin müəyyən edilməsi prosesi, yeni onun identifikasiyası, verifikasiya ilə, yeni adekvatlığın təmin edilməsi ilə əlaqədardır.

İqtisadi sistemlərin modelləşdirilməsi nəticəsində verilən idarəedici təsirin köməyilə inkişafın proqnoz qiymətlərini almaq mümkün olsa da, bəzi hallarda, xüsusilə də real sistemin müəyyən zaman intervalında vəziyyətini xarakterizə edən dinamik sıra məlumdursa, bunun əsasında proqnoz qiymətləri hesablanır. Bu üsul problemi sadələşdirir, lakin riyazi modelləşdirmənin imkanlarına malik deyil və ona görə alınan proqnoz o qədər də dəqiq hesab edilmir. Ekstrapolyasiyaya əsaslanan bu üsul dəyişən kəmiyyətin analitik asılılığının qurulması və onun sonrakı dövr üçün eyni qayda ilə davam etdirilməsi ilə fərqlənir.

Öz mahiyyətinə görə ekstrapolyasiya iqtisadi parametrin yalnız bir dəyişəndən — zamandan asılılığının tapılması deməkdir və bir amilli reqressiyanın xüsusi halı hesab oluna bilər.

Büdcəyə vergi daxilolmalarının dinamik sırasından istifadə etməklə proqnozlaşdırma aparmaq da müəyyən funksional asılılıq qurmaqla ekstrapolyasiya vasitəsilə mümkündür. Vergi daxilolmalarına dair zamandan asılı istənilən ədədlər ardıcılığı kifayət qədər dəqiq informasiya olduğundan, bu məlumat əsasında tapılan proqnoz qiymətləri də müəyyən mənada etibarlı hesab edilməlidir.

Proqnoz qiymətlərinin təyin olunması üsulları aşağıdakı zəruri şərtlərin ödənilməsinə əsaslanır:

- a) keçmiş dövr üçün informasiyanın məlum olması,
- b) bu informasiyanın müəyyən zaman intervalında ədədi qiymətlərinin verilməsi,
- c) sistemin keçmiş dövrə aid əsas xassələrinin dəyişməməsi.

Büdcəyə vergi daxilolmalarının ixtiyari sırası da bu şərtləri ödədiyindən ixtiyari proqnozlaşdırma üsulunu bu sıraya tətbiq etmək olar.

Fərz edək ki, bərabər zaman intervallarında vergi daxilolmaları aşağıdakı qiymətləri almışdır:

$$X_{-N}, X_{-N+1}, \dots, X_{-M-1}, X_{-M}, X_{-M+1}, \dots, X_{-2}, X_{-1}, X_0.$$

Bu informasiya əsasında sonrakı X_1, X_2, \dots, X_L qiymətlərini tapmaq tələb olunur. Bir qayda olaraq, L sayı kiçik qəbul edilir, çünki yalnız qısa müddət ərzində sistemdə dəyişiklik olmayacağına təminat vermək mümkündür.

Proqnozlaşdırma aparmaq üçün dinamik sıra elementlərini iki hissəyə bölürlər:

$$X_{-N}, X_{-N+1}, \dots, X_{-M-1}, X_{-M} \text{ və}$$

$$X_{-M+1}, X_{-M+2}, \dots, X_{-1}, X_0.$$

Bunlardan birincisi inisiallaşdırma (ingiliscə initial- ilkin, başlanğıc deməkdir), ikincisi testləşdirmə (ingiliscə test-sınaq, yoxlama deməkdir) çoxluqları adlanır.

Ekstrapolyasiya üsullarından birini seçib vergi daxilolmalarının birinci hissəsinin qiymətləri əsasında növbəti Z_{-M+1} proqnoz qiyməti hesablanır, X_{-M+1} - ci real qiymətlə müqayisə edilir, sonra $X_{-N}, X_{-N+1}, \dots, X_{-M+1}$ qiymətləri əsasında Z_{-M+2} qiyməti hesablanır və s. Alınan bütün proqnoz qiymətləri uyğun real qiymətlərlə tutuşdurulur və bununla da üsulun konkret hal üçün əlverişli olub olmadığı müəyyən edilir. Müxtəlif üsulların nəticələrinin testləşdirmə çoxluqlarının elementləri ilə bu cür müqayisəsi həm üsulun, həm də parametrlərin seçilməsində istifadə edilə bilər.

2. *Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının metodoloji əsasları.* Büdcəyə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının prinsipləri, metodları və göstəriciləri onun metodoloji əsaslarını təşkil edir.

Proqnozlaşdırmada «proqnoz obyektı» və «proqnoz mühiti» anlayışlarını bir-birindən fərqləndirirlər. Proqnoz obyektı proqnoz qiymətləri axtarılan proseslər və hadisələr, proqnoz mühiti isə bu obyektədən kənarada olan, lakin ona təsir edən şərtlər və obyektlər hesab edilir.

Bütün başqa iqtisadi proseslərdə olduğu kimi büdcəyə vergi daxilolmalarının zamandan asılı dəyişməsində də proqnozlaşdırmanın əsas prinsipləri sistemlilik, uzlaşma, variantlılıq, kəsilməzlik, adekvatlıq və effektivlik hesab oluna bilər.

Sistemlilik proqnozlaşdırma obyektinin, mühitinin və ayrı-ayrı elementlərin bir-birindən asılılığını təmin edir.

Uzlaşma müxtəlif əlamətlərin bir-birinə uyğunluğunun zəruriliyini, *variantlılıq* proqnoz mühitinə aid müxtəlif variantlardan proqnoz variantının hazırlanmasını, *kəsilməzlik* yeni informasiya daxil olduqda proqnozun dəqiqləşdirilməsini, *adekvatlıq* proqnozun düzgünlüyünü və əsaslandırılmasını, effektivlik proqnoz nəticələrinin iqtisadi səmərəsinin artırılmasını nəzərdə tutur.

Proqnozlaşdırma aparmaq üçün metodun, üsulun və qaydanın seçilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Proqnozlaşdırma metodu proqnozun işlənilib hazırlanmasına yönəlmiş tədqiqat üsuludur. Metod, qayda və üsulların hamısı birlikdə proqnozlaşdırma metodikasını təşkil edir.

Proqnozlaşdırmanın ən geniş yayılmış metodları- modelləşdirmə, analogiya, ekspert qiymətləndirməsi, normativ hesablamalar, ekstrapolyasiya hesab olunur.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, *modelləşdirmə* prosesi hərtərəfli öyrənmək üçün istifadə edilir və müəyyən təhlil nəticəsində proqnoz qiymətləri də təyin edilir.

İqtisadi modellərin köməyi ilə müxtəlif iqtisadi göstəricilər, məsələn, ümumi daxili məhsul ilə vergi daxilolmaları arasında asılılıq, göstəricilər üzərinə qoyulan müxtəlif növ məhdudluq şərtləri və prosesi optimallaşdırmaq üçün meyarlar alınır.

Analogiya metodu oxşar prosesin nəticələrinin başqa proses üçün istifadə edilməsidir. Analogiya tarixi və riyazi ola bilər. Tarixi analogiya dedikdə bir ölkədə əvvəlcə baş vermiş hadisənin cüzi fərqlərlə başqa ölkədə təkrar olunması nəzərdə tutulur. Riyazi analogiya isə müxtəlif xarakterli obyektlərin riyazi təsvirində oxşarlıqdan istifadə etməkdir.

Məsələn, müstəqillik qazanmış keçmiş Sovet respublikaları uzun müddət eyni dövlətin tərkibində olduqlarından onların iqtisadiyyatları da bir-birinə uyğunlaşdırılmışdı və hal-hazırda bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə də bu ölkələrdə oxşar proseslər davam etməkdədir. Ona görə bu respublikaların vergi sistemlərinin həm tarixi, həm də riyazi müqayisəli təhlili analogiya metodundan istifadə üçün əlverişli imkanlar yaradır.

Ekspert qiymətləndirməsi metodu əsasən uzunmüddətli proqnozlar üçün tətbiq olunur. Əslində mütəxəssis fikri müəyyən obyekt, məsələn, vergi sistemi barədə, onun keçmiş, indiki vəziyyəti və gələcək inkişafı barədə təhlil və ümumiləşdirmələrə əsaslanır. Bu metod üç cür tətbiq edilə bilər:

- a) fərdi qiymətləndirmə,
- b) kollektiv qiymətləndirmə,
- c) müəyyən ideyaların konkret obyektə tətbiq edilməsi.

Proqnozlaşdırmanın *normativ hesablamalar* metodu məqsədə çatmaq üçün mümkün vəziyyətlərin bir-birini əvəz etməsinin və bu halların davam etmə müddətinin araşdırılması metodudur. Əvvəlcədən məlum olan normalar, stimullar və məqsədlər əsasında arzu olunan vəziyyətə hansı yolla və hansı zaman ərzində çatmaq problemi bu metodla həll edilir. Bunun üçün dinamik sıranın real elementləri əvəzinə müvafiq göstəricinin hesablanmış normativ qiymətləri götürülür.

Proqnoz qiymətinin tapılmasının əsas metodu isə ekstrapolyasiya metodudur. Proqnozlaşdırılan göstəricilər məlum dinamik sıranın elementləri kimi nəzərdən keçirilir və aşkar edilən qanunauyğunluqla davam etdirilir. Nəticədə zamanın sonrakı qiymətlərində müvafiq ədədlər alınır və bunlar da proqnoz qiymətləri hesab olunur. Ekstrapolyasiya qısa müddətli proqnozlar üçün daha etibarlıdır.

3. *Vergi daxilolmalarının sonrakı dövrə ekstrapolyasiyası üsulları*. Vergi daxilolmalarının dinamik sırasının $X_{-N}, X_{-N+1}, \dots, X_{-M}, \dots, X_{-1}, X_0$ qiymətlərindən istifadə

etməklə, sonrakı X_1, X_2, \dots qiymətlərini proqnozlaşdırmaq üçün tətbiq olunan ən sadə üsullar aşağıdakılardır:

1. Orta qiymət üsulu

Bu üsul yalnız stasionar dinamik sıra üçün yararlı hesab oluna bilər. Növbəti addımda proqnoz qiyməti olaraq,

$$Z = \frac{1}{N+1} \cdot \sum_{i=0}^N X_{-i}$$

qəbul edilir.

2. Sürüşən orta qiymət üsulu

Xətti dəyişən dinamik sıra üçün ən sadə proqnoz üsuludur. Hər bir addımda sıranın proqnozlaşdırılan qiymətindən əvvəlki M sayda elementin orta qiyməti proqnoz hesab edilir. Sonrakı proqnoz qiymətləri də hər dəfə bir addım sürüşdürülməklə tapılır. Hesablama düsturu

$$Z = \frac{1}{M} \cdot \sum_{i=0}^{M-1} X_{-i}$$

kimi yazıla bilər, burada M orta qiymət tapılması üçün istifadə olunan elementlərin sayıdır.

3. Xətti hamarlama üsulu

Bu üsulun hesablama düsturları aşağıdakılardır:

$$S_0 = \frac{1}{N} \cdot \sum_{i=0}^{N-1} X_{-i}, \quad P_0 = \frac{1}{N} \cdot \sum_{i=0}^{N-1} iX_{-i},$$

$$Z = \frac{2}{2K-1} \cdot \left(K \cdot S_0 - \frac{1}{N-1} \cdot P_0 \right), \quad (i > 1, K \geq 1).$$

Xüsusi halda $K \rightarrow +\infty$ olduqda $Z = S_0$ olur və bu da orta qiymət üsulu ilə alınan qiymətlə üst-üstə düşür.

4. İkiqat sürüşən orta qiymət üsulu

Bu üsul sürüşən orta qiymət üsulunun ümumiləşməsidir və sürüşən orta qiymətlərdən əlavə həmin orta qiymətlərin orta qiymətləri də hesablanır:

$$P_{-j} = \frac{1}{M} \cdot \sum_{i=0}^{M-1} X_{-j-i}, \quad Q_{-j} = \frac{1}{L} \cdot \sum_{i=0}^{L-1} P_{-j-i},$$

$$a = 2 \cdot P_0 - Q_0, b = \frac{M-L+2}{L-1} \cdot (P_0 - Q_0), Z_m = a + b \cdot m, \\ (m = 1, 2, \dots)$$

5. Eksponensial hamaralama üsulu

Bu üsul orta qiymətin tapılmasına əsaslanarsa da, dinamik sıra elementlərinə elə çəki qiymətləri verilir ki, daxilolmaların əvvəlki qiymətlərinin təsiri cari vəziyyətdən uzaqlaşdıqca eksponensial olaraq azalsın. Proqnoz qiyməti aşağıdakı ifadədən tapılır:

$$Z = (1 - \beta) \cdot \sum_{i=0}^{N-1} \beta^i \cdot X_{-i}, (0 < \beta < 1).$$

6. Triqq-Liç üsulu

Bu üsul yuxarıda göstərilən üsullardan onunla fərqlənir ki, sıranın elementlərinin kəskin dəyişməsinə daha yaxşı uyğunlaşır:

$$\sigma_{-i} = X_{-i} - Z_{-i}, E_{-i} = \beta \cdot \sigma_{-i} + (1 - \beta) \cdot E_{-i-1},$$

$$F_{-i} = \beta \cdot |\sigma_{-i}| + (1 - \beta) \cdot F_{-i-1},$$

$$\alpha_{-i+1} = \left| \frac{E_{-i}}{F_{-i}} \right|, Z_{-i+1} = \alpha_{-i} \cdot X_{-i} + (1 - \alpha_{-i}) \cdot Z_{-i},$$
$$(0 < \beta < 1, i = 0, 1, 2, \dots, N).$$

7. Xətti asılılığın təyin edilməsi üçün Braun üsulu

Bu üsul vergi daxilolmalarının xətti asılılığa uyğun dinamik sırasının eksponensial hamarlanmasına əsaslanır:

$$S_{-i} = (1 - \beta) \cdot X_{-i} + \beta \cdot S_{-i-1},$$

$$P_{-i} = (1 - \beta) \cdot S_{-i} + \beta \cdot P_{-i-1},$$

$$a_{-i} = 2 \cdot S_{-i} - P_{-i},$$

$$b_{-i} = \frac{1 - \beta}{\beta} \cdot (S_{-i} - P_{-i}),$$

$$Z_{-i+m} = a_{-i} + b_{-i} \cdot m, (0 < \beta < 1; i = 0, 1, 2, \dots, N; m = 1, 2, \dots).$$

8. Xətti asılılığın təyin edilməsi üçün Xolt üsulu

Proqnoz qiymətləri aşağıdakı ifadələrin göməyilə hesablanır:

$$S_{-i} = \alpha \cdot X_{-i} + (1 - \alpha) \cdot (S_{-i-1} + b_{-i-1}),$$

$$b_{-i} = \beta \cdot (S_{-i} - S_{-i-1}) + (1 - \beta) \cdot b_{-i-1},$$

$$Z_{-i+m} = S_{-i} + b_{-i} \cdot m, (0 < \alpha < 1; 0 < \beta < 1; i = 1, 2, \dots, N; m = 1, 2, \dots).$$

9. Parabolik asılılığın təyin edilməsi üçün Braun üsulu

Asılılıq kvadrat üçhədli kimi qəbul olunur və eksponensial hamaralama aparılır:

$$\begin{aligned}
S_{-i} &= \alpha \cdot X_{-i} + (1-\alpha) \cdot S_{-i-1}, \\
P_{-i} &= \alpha \cdot S_{-i} + (1-\alpha) \cdot P_{-i-1}, \\
Q_{-i} &= \alpha \cdot P_{-i} + (1-\alpha) \cdot Q_{-i-1}, \\
a_{-i} &= 3 \cdot S_{-i} - 3 \cdot P_{-i} + Q_{-i} \\
b_{-i} &= \frac{\alpha}{(1-\alpha)^2} \cdot [(6-5\alpha) \cdot S_{-i} - (5-4\alpha) \cdot P_{-i} + (4-3\alpha) \cdot Q_{-i}], \\
c_{-i} &= \frac{\alpha^2}{(1-\alpha)^2} \cdot [S_{-i} - 2 \cdot P_{-i} + Q_{-i}], \\
Z_{-i+m} &= a_{-i} + b_{-i} \cdot m + \frac{1}{2} \cdot c_{-i} \cdot m^2, \\
(0 < \alpha < 1; i = 0, 1, 2, \dots, N; m = 1, 2, \dots).
\end{aligned}$$

10. Uinters üsulu

Bu üsul L dövriliyi olan dinamik sıraların proqnozlaşdırılması üçün tətbiq edilir. Rübələr və ya aylar üzrə vergi daxilolmalarından mövsümlilik aşkar müşahidə olunduğundan proqnozlar aşağıdakı düsturların göməyilə hesablanabilir:

$$\begin{aligned}
S_{-i} &= \alpha \cdot \frac{X_{-i}}{I_{-i-L}} + (1-\alpha) \cdot (S_{-i-1} + b_{-i-1}), \\
I_{-i} &= \beta \cdot \frac{X_{-i}}{S_{-i}} + (1-\beta) \cdot I_{-i-L}, \\
b_{-i} &= \gamma \cdot (S_{-i} - S_{-i-1}) + (1-\gamma) \cdot b_{-i-1}, \\
Z_{-i+m} &= (S_{-i} - b_{-i} \cdot m) \cdot I_{-i-L+m}, \\
(0 < \alpha < 1; 0 < \beta < 1; 0 < \gamma < 1; i = 0, 1, 2, \dots, N; m = 1, 2, \dots).
\end{aligned}$$

11. Teyl- Beyc üsulu

Bu üsulun riyazi modelinə bəzən additiv mövsümi model də deyirlər və L dövriliyi olan vergi daxilolmaları üçün istifadə olunur:

$$\begin{aligned}
S_{-i} &= \alpha_1 \cdot (X_{-i} - P_{-i-L}) + (1-\alpha_1) \cdot (S_{-i-1} + b_{-i-1}), \\
b_{-i} &= \alpha_2 \cdot (S_{-i} - S_{-i-1}) + (1-\alpha_2) \cdot b_{-i-1}, \\
P_{-i} &= \alpha_3 \cdot (X_{-i} - S_{-i}) + (1-\alpha_3) \cdot P_{-i-L}, \\
Z_{-i} &= S_{-i} + b_{-i} \cdot m \cdot P_{-i-L+m}, \\
(0 < \alpha_1 < 1; 0 < \alpha_2 < 1; 0 < \alpha_3 < 1; i = 0, 1, 2, \dots, N; m = 1, 2, \dots).
\end{aligned}$$

4. Proqnoz qiymətlərinin yoxlanma göstəriciləri

Vergi daxilolmalarının dinamik sırasının elementləri təsadüfi amillərdən də asılı olduğuna görə, təqribi trend asılılığı qurduqda və onu sonrakı zaman intervalına ekstrapolyasiya etdikdə alınmış proqnoz qiymətlərinin dəqiqliyini yoxlamaq lazım gəlir. Bunun üçün müəyyən göstəricilər hesablanmalıdır. Ən mühüm göstəricilər aşağıdakılardır:

1. Fərqlənmə dispersiyası

Testləşdirmə elementləri ilə uyğun proqnoz qiymətlərinin bir-birindən fərqlənməsinin dispersiyası, yəni

$$D = \frac{1}{M+1} \cdot \sum_{i=0}^M (X_{-i} - Z_{-i})^2$$

ədədi hesablanır. Bu ədəd nə qədər az olsa, proqnoz bir o qədər etibarlı sayılır.

2. Xətanın orta qiyməti

Dinamik sıranın heç bir elementi sıfıra bərabər olursa və ya kifayət qədər kiçik qiymət almırsa, xətanın orta qiyməti

$$\delta = \frac{1}{M+1} \cdot \sum_{i=0}^M \left| \frac{X_{-i} - Z_{-i}}{X_{-i}} \right| \cdot 100\%,$$

qalan bütün hallarda isə

$$\delta = \frac{2}{M+1} \cdot \sum_{i=0}^M \left| \frac{X_{-i} - Z_{-i}}{X_{-i} + Z_{-i}} \right| \cdot 100\%,$$

ifadəsindən tapılır.

3. Teyl statistikasısı

Bu statistika

$$U = \frac{\left[\sum_{i=0}^M (X_{-i} - Z_{-i})^2 \right]^{\frac{1}{2}}}{\left(\sum_{i=0}^M X_{-i}^2 \right)^{\frac{1}{2}} + \left(\sum_{i=0}^M Z_{-i}^2 \right)^{\frac{1}{2}}}$$

ədədi ilə xarakterizə olunur. Alınan ədəd sıfıra nə qədər yaxın olsa proqnoz bir o qədər etibarlı hesab edilir.

4. Darbin –Uotson statistikasısı

Bu statistikanın yoxlanması üçün

$$W = \frac{\sum_{i=0}^{M+1} (V_{-i} - V_{-i-1})^2}{\sum_{i=0}^M V_{-i}^2}$$

ədədi hesablanır, burada $V_{-i} = X_{-i} - Z_{-i}$. Alınan qiymət $W = 2$ olsa proqnoz ən dəqiq hesab edilir. Dinamik sıra elementlərinin sayı nə qədər çox olsa, Darbin-Uotson statistikasından istifadə bir o qədər effektiv olur.

1.3. Vergilərin proqnozlaşdırılması üzrə modelləşdirmə strategiyası və taktikası

Model dedikdə, hər hansı bir iqtisadi prosesin, sistemin və ya hadisənin analoqu başa düşülür. İqtisad elmində başlıca olaraq riyazi modellərdən istifadə olunur ki, bunlar da öyrənilən hadisələri riyazi ifadələrin (tənliklərin, bərabərsizliklərin, funksiyaların) köməyi ilə təsvir edir. Daha doğrusu, riyazi model tədqiq olunan iqtisadi sistemdə baş verən səbəbiyyət və funksional asılılıqların sadə (yığcam) ifadəsindən ibarətdir. Sadələşdirmə dərəcəsi elə olmalıdır ki, o, iqtisadi proseslərin ən mühüm cəhətlərini daha düzgün və dolğun şəkildə əks etdirə bilsin.

Konkret iqtisadi proses və ya hadisənin ən mühüm xüsusiyyətlərini iqtisadi-riyazi model xarakterizə edir. Hər bir model tədqiq olunan iqtisadi obyektin öyrənilməsi və ya iqtisadi məsələnin həlli üçün əhəmiyyətli olan elementləri xarakterizə edən tənliklər (bərabərsizliklər) sistemi şəklində təsvir olunur. Geniş mənada iqtisadi-riyazi model dedikdə, iqtisadi sistemin fəaliyyətindəki mühüm qarşılıqlı əlaqələrin və ya qanunauyğunluqların riyazi şəkildə ifadə olunması başa düşülür. Modelin bu tərfi iqtisadi sistemin fəaliyyətinin həm iqtisadi mahiyyətini, həm də həmin prosesin ifadə edilməsi vəsaitlərini daha tam xarakterizə edir. Bu baxımdan iqtisadi-riyazi modellər ilkin informasiyanın çeviricisi kimi, çeviricilərin özləri isə idarə olunan iqtisadi sistemin lazımı vəziyyətə gətirilməsi vasitəsi kimi şərh edilir. İqtisadi-riyazi modelin keyfiyyəti mövcud iqtisadi prosesi nə dərəcədə tam və düzgün təsvir etməsindən asılıdır. Odur ki, modelləşdirmə yalnız iqtisadi sistemin təhlilindən sonra başlamalıdır. Bu zaman modellər aşağıdakı tələbləri ödəməlidir:

1. Model iqtisadi nəzəriyyə əsasında qurulmalı, öyrəniləcək proseslərin obyektiv qanunauyğunluqlarını özündə cəmləşdirməlidir.

2. Model real iqtisadi sistemin quruluşunu düzgün əks etdirməlidir, hər bir dəyişən və sabit kəmiyyəti müəyyən iqtisadi mənə daşmalıdır.

3. Modelə yalnız ölçülə bilən kəmiyyətlər daxil edilməlidir.

4. Modeli təşkil edən tənliklər (bərabərsizliklər) sistemi müəyyən riyazi tələblərə cavab verməlidir.

5. Model onun tətbiqi hədlərini müəyyən edən şərtlərə müvafiq gəlməlidir.

6. Model müvafiq formaya malik olmalıdır.

İqtisadi-riyazi modellər qurularkən onların sinfi, mürəkkəbliyi dərəcəsi və quruluş xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməlidir. Modelin sinfi həll olunacaq məsələnin məqsədi və qoyuluşun xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Modelin mürəkkəbliyi nəzərə alınacaq

amillərin sayından və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin xarakterindən, ilkin informasiyanın miqdarından, dəqiqliyindən, habelə alınacaq nəticələrin düzgünlüyü dərəcəsindən asılıdır. Tənliklərin və məchulların sayı, onların dərəcəsi və s. modelin quruluş xüsusiyyətlərinə aiddir. İqtisadi-riyazi modelləşdirmə aşağıdakı ardıcıl mərhələlərdən ibarətdir:

- iqtisadi problemin qoyuluşu və onun keyfiyyət təhlili;
- riyazi modelin qurulması;
- modelin riyazi təhlili;
- həll metodunun və alqoritmin seçilməsi;
- ilkin informasiyanın hazırlanması;
- məsələnin həlli;
- alınmış nəticələrin təhlili və tətbiqi.

Modelləşdiriləcək obyektin və ya prosesin məqsədlərindən, xüsusiyyətlərindən və həmçinin informasiya təminatından asılı olaraq müxtəlif növ modellərdən – xətti modellər, qeyri xətti modellər, dinamik modellər, diskret modellər, imitasiya modelləri və s. istifadə edilir.

Proqnozlaşdırmada daha çox struktur iqtisadi modellərdən istifadə olunur. Belə yanaşmanın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, proqnozunun qurulması tələb olunan zaman sırasının dinamikası bir sıra başqa dəyişənlərin özlərini necə aparmasından asılı olur.

Struktur modellərdən istifadə zamanı sərbəst və asılı dəyişənlər arasında səbəb-nəticə əlaqəsinin olduğu fərz edilir. Proqnozlaşdırma zamanı struktur modellərdən istifadə edilməsinin bir sıra üstünlükləri var. Əvvəla onlar bəzən hətta təsadüfi olaraq dəyişən kəmiyyətlərin proqnozlaşdırılması zamanı yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Ümumi halda struktur modeli aşağıdakı reqressiya tənliyi ilə ifadə edə bilərik:

$$Y_T = a_0 + a_1 X_{T1} + \dots + a_n X_{Tn}$$

Burada Y_t – t anında modelləşdirilən göstəricinin qiyməti;

X_{t1}, \dots, X_{tn} – Y_t -nin qiymətinə təsir edən sərbəst dəyişənlər;

a_0, a_1, \dots, a_n – tapılması tələb olunan parametrlər.

Bəzən struktur modelin dəqiqlik dərəcəsinin artırılması üçün onun tənliyinə fiktiv dəyişənlər daxil edilir. Fiktiv dəyişənlər dedikdə yalnız sıfır və ya bir qiymətini alan süni olaraq yaradılmış dəyişənlər başa düşülür. Adətən modelləşdirilən dəyişənin dinamikasındakı bəzi sistematik qanunauyğunluqları təsvir etmək üçün onlardan istifadə

olunur. Fiktiv dəyişənlər modelə izahedici dəyişənlər kimi daxil edilir. Model qiymətləndirilərkən modelləşdirilən dəyişənə bu sistematik qanunauyğunluğun təsir dərəcəsi həmin fiktif dəyişənin əmsalı şəklində kəmiyyətifadəsi alır.

Məsələn, fərz edək ki, müəssisənin hər kvartalın birinci ayı ödəməli olduğu hər hansı bir verginin daxil olması modelləşdirilir. Aydındır ki, bu verginin ödənilməsi qaydasından asılı olaraq onun dinamikasında dövrü dəyişmə müşahidə olunacaq, yəni hər kvartalın birinci rübündə daxilolmalarda kəskin artım baş verəcək. Bu zaman modelə fiktiv dəyişənin daxil edilməsi məqsədəuyğundur. Bu zaman yanvar, aprel, iyul və oktyabr aylarında həmin dəyişən 1, qalan aylarda isə 0 qiyməti alacaq.

Bundan başqa, modelləşdirilən dəyişənin dinamikasında birdəfəlik struktur dəyişmələrinin nəzərə alınması üçün də fiktiv dəyişənlərdən istifadə olunur. Vergi daxilolmalarının dinamikasındakı belə dəyişikliklərin əsas səbəbi vergi qanunvericiliyinə edilən əlavə və dəyişikliklərdir. Məsələn, vergitutma obyektinin genihəndirilməsi zamanı bəzi vergilər üzrə büdcəyə daxilolmaların həcmi nəzərəçarpacaq dərəcədə artır. Bu zaman modelə qanunvericiliyin qüvvəyə mindiyi ana qədər 0, həmin andan sonra isə 1 qiyməti alan fiktiv dəyişən daxil edilə bilər.

Yuxarıdakı tənliyin naməlum parametrləri ən kiçik kvadratlar üsulunun köməyi ilə tapılır.

Parametrlərinə görə bu tənlik xətti olduğundan a_1 əmsalları sadə interpretasiyaya malikdirlər. Məsələn, a_1 göstərir ki, tənliyin bütün digər parametrləri sabit qaldığı, X_{t1} -in qiyməti isə bir vahid dəyişdikdə modelləşdirilən Y dəyişənin qiyməti nə qədər dəyişəcək.

Model əsasında proqnozun qurulması iki mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələdə proqnozun həyata keçirildiyi dövr üçün modeldə istifadə olunan sərbəst dəyişənlərin, yəni X_{ti} -lərin proqnoz qiymətlərini almaq lazımdır. İkinci mərhələdə isə bu qiymətləri modelə daxil etməklə asılı dəyişənin, yəni Y_t -nin proqnoz qiymətlərini hesablamaq lazımdır.

Əgər zaman sırasının təhlili nəticəsində açıq-aşkar trendin olması müşahidə olunursa, onda zaman trendinin ekstropolyasiyası ilə kifayətlənmək olar. Zaman trendi dedikdə təhlili aparılan göstəricinin dinamikasında kifayət qədər stabil artan və ya azalan tendensiya başa düşülür. Zaman trendi xətti, yəni düz xətt şəklində və ya qeyri-xətti ola bilər. Hər hansı bir sırada trendin olub olmamasını müəyyənləşdirmək üçün onun qrafikini qurmaq lazımdır.

Trend dedikdə zamana görə dəyişmənin müəyyən dərəcədə təsadüfi təsirlərə məruz qalmayan əsas qanunauyğunluqlarının xarakteristikası başa düşülür. Trend iqtisadi göstəricilərin dəyişməsinin uzunmüddətli tendensiyasıdır.

Məsələn, əgər xətti trend müşahidə olunursa, onda onu əks etdirən düz xətti seçmək lazımdır. Zaman trendinin xətti tənliyi aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$Y = a + b \tau$$

Burada Y – proqnozlaşdırılan dəyişən;

a – tənliyin sərbəst həddi;

b – axtarılan əmsal;

t – zaman.

Bir qayda olaraq iqtisadi proseslərin modelləşdirilməsi zamanı xətti trend funksiyasından başqa aşağıdakı asılılıqlardan da istifadə olunur:

- loqarifmik xətti

$$Y = a + b \ln t$$

- ikinci dərəcəli xətti loqarifmik funksiya

$$Y = a + b \ln t + c \ln^2 t$$

- üstlü funksiya

$$Y = a b^t$$

- eksponensial funksiya

$$Y = a e^{bt}$$

- parabolik funksiya

$$Y = a + bt + ct^2$$

- Jonson funksiyası

$$\ln Y = k - \frac{q}{t}$$

- kombinə edilmiş üstlü-eksponensial funksiya

$$Y = ke^{at}(\ln t)^b$$

- sadə modifikasiya edilmiş eksponensial funksiya

$$Y = k - ae^t$$

- Hompers funksiyası

$$\ln Y = k - ae^t$$

- Tornkvistin birinci funksiyası

$$Y = \frac{k - t}{t + a}$$

- kinetik funksiya

$$Y = a e^{bt+c}$$

- birinci tərtibli hiperbola

$$Y = a + \frac{b}{t}$$

- ikinci tərtilibli hiperbola

$$Y = a + \frac{b}{t} + \frac{c}{t^2}$$

- kombinə edilmiş xəti-hiperbolik funksiya

$$Y = a + bt + \frac{c}{t}$$

- kombinə edilmiş loqarifmik-hiperbolik funksiya

$$Y = a + b \ln t + \frac{c}{t}$$

- kökaltı funksiyalar

$$Y = a + b \sqrt{t}$$

- kombinə edilmiş kökaltı-loqarifmik funksiya

$$Y = a + b \sqrt{t} + c \ln t$$

- kombinə edilmiş kökaltı loqarifmik-hiperbolik funksiya

$$Y = a + b \sqrt{t} + \frac{c}{\sqrt{t}} + d \ln t$$

Bu funksiyaların seçilməsini aşağıdakı mülahizələrlə əsaslandırmaq olar:

- tənliklərin parametrlərinin qiymətləndirilməsinin mürəkkəb olmaması (adətən ən kiçik kvadratlar üsulu ilə);

- iqtisadi göstəricilərin dinamikalarının kifayət qədər yaxşı aproksimasiyası.

Proqnozun dəqiqliyi müvafiq riyazi modelin iqtisadi proseslərə adekvatlığından asılıdır. Modelləşdirmə xətası 3 cür ola bilər:

- modelləşdirilən obyektin parametrlərinin modeldə götürülən parametrlərdən fərqli olması nəticəsində yaranan xəta;

- iqtisadi obyektin qurulmuş riyazi modelin və istifadə olunan həll üsulunun xətası;

- hesablama xətası.

Modelləşdirilən hadisəni modelin nə dərəcədə adekvat əks etdirdiyini müəyyənləşdirmək üçün bir sıra meyarlardan istifadə olunur.

Riyazi modelin parametrləri hesablandıqdan sonra nəticə göstəriciləri ilə sərbəst dəyişənlər arasındakı əlaqənin sıxlığını əks etdirən çoxqat korrelyasiya əmsali hesablanır. Bu əmsal aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$P = \sqrt{1 - \frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \hat{y}_i)^2}{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}}$$

Burada \hat{y}_i – nəticə göstəricisinin hesablanmış qiyməti;

\bar{y} – Y_i –nin orta qiymətidir və aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$\bar{y} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n y_i$$

Burada n – sıranın uzunluğudur.

Kökaltı ifadəyə diqqət yetirdikdə bu düsturun mahiyyətini asanlıqla anlamaq olar. Belə ki, verilənlər reqressiya xəttinə nə qədər yaxındırsa, ifadənin qiyməti bir o qədər böyük olur. Əgər reqressiya xətti asılı dəyişəni tamamilə təsvir edirsə, onda $R = 1$ qiyməti alınır, əks halda isə $|R| < 1$.

Sonrakı mərhələdə t-Student meyarı əsasında çoxqat korrelyasiya əmsalının əhəmiyyətliyi yoxlanılır. Bu aşağıdakı düsturun köməyi ilə həyata keçirilir:

$$Tr = \frac{R}{G_R}$$

Burada, G_r – çoxqat korrelyasiya əmsalı olan R -in orta kvadratik xətasıdır və aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$G_r = \frac{1 - R^2}{\sqrt{n - m - 1}}$$

Burada m – reqressiya tənliyinin parametrlərinin sayıdır.

R -in 0-dan əhəmiyyətli, dərəcədə fərqli olması Fişer meyarı vasitəsilə yoxlanılır. Bu meyarın qiymətini Fr kimi işarə etsək o, aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$Fr = \frac{R^2(n - m - 1)}{(1 - R^2)m}$$

Dinamika sıralarının sayı az olduqda ($n < 20$) yuxarıdakı düsturun dəyişdirilmiş formasında istifadə etmək olar. Bunu \bar{R} kimi işarə etsək, o aşağıdakı düsrula təyin edilir:

$$\bar{R} = \sqrt{1 - (1 - R^2) \frac{n - 1}{n - m - 1}}$$

Reqressiya modelinin qiymətləndirilmiş parametrlərin əhəmiyyətlik dərəcəsi Stüdentin t- meyarı vasitəsilə aşağıdakı düsturla yoxlanılır:

$$T_{ai} = \frac{a_i}{G_{ai}}$$

Burada G_{ai} – modelin parametrlərinin orta kvadratik xətasıdır və aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$\Theta_{ai} = \sqrt{G_q^2 b_{ii}}$$

Burada $b_{ii} - B = (X^T X)^{-1}$ tərs matrisinin diaqonal elementləridir.

G_q^2 - qalıq dispersiyasıdır.

Qalıq dispersiyası hesablanmış y_i -lərin və nəticə göstəricisi olan y -in faktiki qiymətlərinin yaxınlığını göstərir. Onun qiyməti aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$G_q^2 = \frac{1}{n - m - 1} \sum_{i=1}^n (y_i - \hat{y}_i)^2$$

Regressiya tənliyindəki əhəmiyyətli faktorların seçilməsi regressiya analizinin çoxaddımlı proseduru vasitəsilə həyata keçirilir.

Bundan sonra regressiya modeli aradan çıxarılmış faktorlar olmadan qurulur, onun parametrləri qiymətləndirilir və yenidən regressiya əmsallarının əhəmiyyətliliyinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bu proses regressiya tənliyinin bütün əmsalları əhəmiyyətli olana qədər davam etdirilir.

Tədqiq olunan iqtisadi sıralar arasında avtokorrelyasiyanın olub-olmamasını yoxlamaq üçün Darbin-Uotsonun d-meyarının qiyməti hesablanır. Bu aşağıdakı düstur vasitəsilə həyata keçirilir:

$$D = \frac{\sum_{i=1}^n (l_i - l_{i-1})^2}{\sum_{i=1}^n l_i^2}$$

burada $l_i = y_i - \hat{y}_i$ ($i = 1, 2, \dots, T$).

Darbin-Uotsonun d-meyarı üçün kritik sərhədlər tapılmışdır ki, onun da köməyi ilə avtokorrelyasiyanın olub-olmaması haqqında nəticə çıxarmaq mümkündür.

Beləliklə, hesablanmış meyarların qiymətlərinin qənaətbəxş olması qurulmuş iqtisadi-riyazi modelin real hadisəni kifayət qədər adekvat əks etdirdiyini söyləməyə əsas verir.

II FƏSİL. VERGİLƏRİN ÖLKƏNİN MALİYYƏ POTENSİALINA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Müxtəlif növ vergilər üzrə daxilolmalarının təhlili

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatı son bir neçə ildə yüksək sürətlə inkişaf edir. Möhtərəm prezidentimiz cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında aparılan uğurlu iqtisadi siyasət öz bəhrələrini verməkdədir. Təbii ki, iqtisadi uğurlar nəticə etibarilə fiskal göstəricilərdə öz əksini tapır.

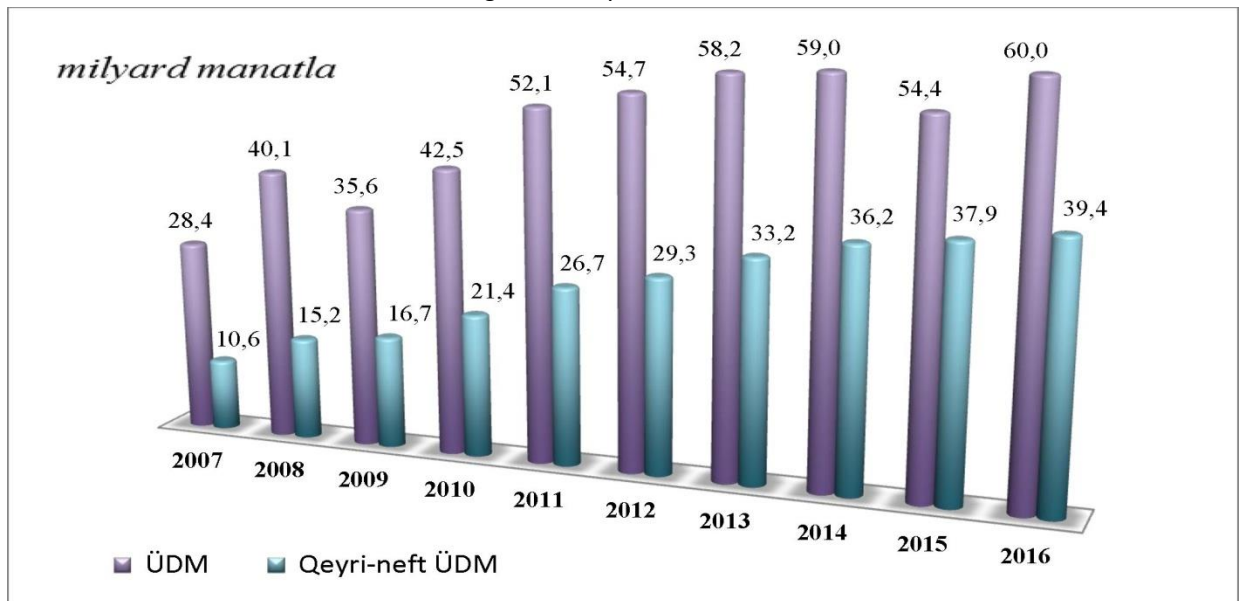
Belə ki, 2016-cı ildə ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisə, təşkilat və fərdi sahibkarlar tərəfindən 60,0 milyard manatlıq və ya əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 3,8 faiz az ÜDM istehsal edilmişdir. Azalmanın əsas səbəbi tikinti sektorunda istehsalın keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 27,6 faiz azalması olmuşdur. Bu dövrdə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda əlavə dəyər 5,4 faiz azalsa da, onun ÜDM-də xüsusi çəkisi son 5 ildə 53,5 faizdən 65,7 faizədək yüksəlmişdir. Müvafiq olaraq ümumi daxili məhsulun 34,3 faizi neft-qaz istehsalı və emalı sahələrinin payına düşmüş və əvvəlki ilə nisbətən sabit qalmışdır.

Ümumi daxili məhsulun əhalinin hər nəfərinə düşən həcmi 6 223,8 manata bərabər olmuşdur. Bu göstərici 2015-ci ilə müqayisədə 520,1 manat və ya 9,1 faiz artmışdır.

Qrafik 2.1.

2007-2016-cı illər ərzində ÜDM-in və qeyri-neft ÜDM-nin dinamikası (son 10 il)

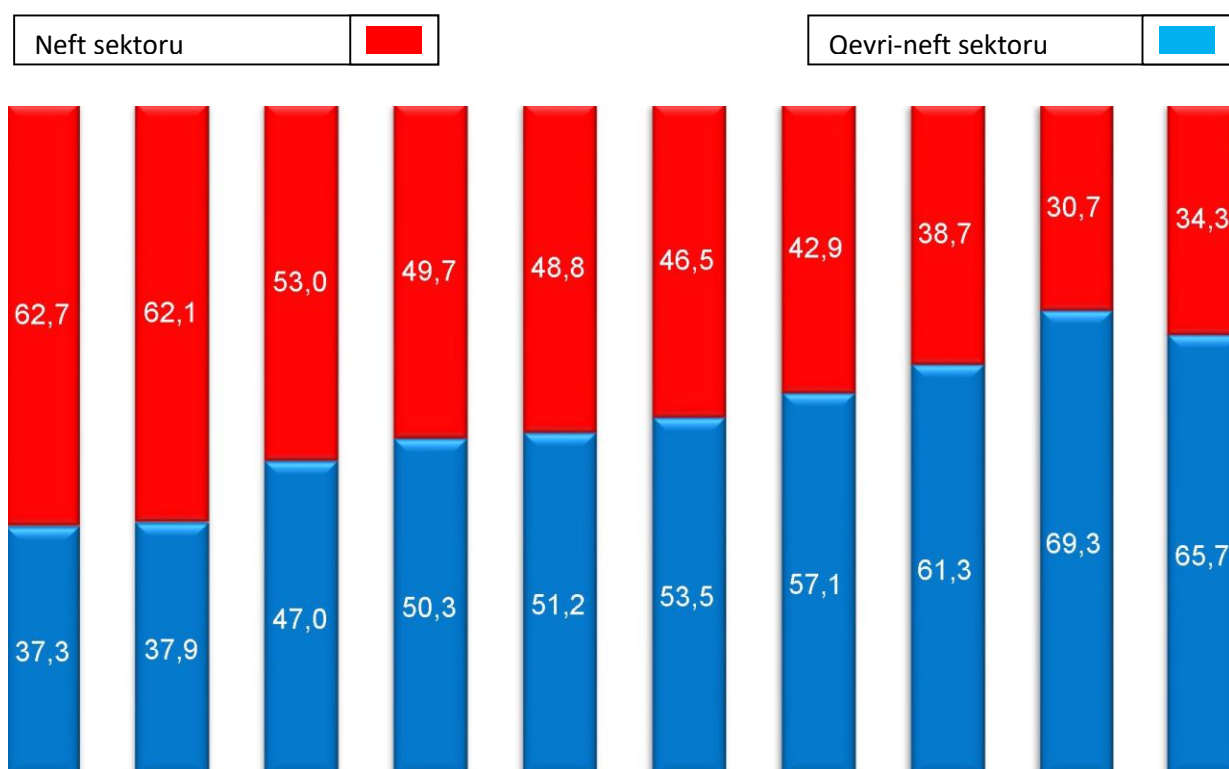
Mənbə: Vergilər Nazirliyinin statistik məlumatları

2.2-ci qrafikdən görünür ki, qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki xüsusi çəkisi illər üzrə yüksəlmişdir. Buna səbəb ölkənin neft sektorundan əldə olunan gəlirlərin Dövlət Neft Fondunda mərkəzləşərək düzgün idarə olunması nəticəsində neft gəlirləri qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş və bu sahədə yüksək iqtisadi artıma nail olunmuşdur. Ölkədə neft və qaz hasilatının həcmi, həmçinin Dövlət Neft Fondundan Dövlət Büdcəsinə transferləri illər üzrə müqayisə etsək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, son 10 il ərzində iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna qoyulan investisiyalar öz real nəticələrini son bir neçə ildə göstərmiş və qeyri-neft sektorunun əhəmiyyətli artımı ilə özünü ifadə etmişdir. Eyni zamanda neft sektorundan əldə olunan vəsait maliyyə aktivləri formasında da ölkənin makroiqtisadi təhlükəsizliyinin qorunması istiqamətində valyuta ehtiyatlarının artırılmasına yönəldilmişdir. Azərbaycanın valyuta ehtiyatları 2016-cı ilin sonuna 37,1 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Qrafik 2.2

Qeyri-neft və neft sektorunun ÜDM-də payı (faizlə)

Mənbə: Vergilər Nazirliyinin statistik məlumatları

2016-cı ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 16 milyard 822 milyon manat proqnoza qarşı 17 milyard 501,2 milyon manat və ya proqnoz 104,0 faiz yerinə yetirilmişdir. Büdcənin xərcləri isə proqnoza nisbətən 95,9 faiz və yaxud 17 milyard 742,4 milyon manat icra olunmuşdur. Neft Fondundan 2016-cı ildə 7 milyard 615 milyon manat vəsait

dövlət büdcəsinə transfer edilmişdir ki, bu da 2015-ci illə müqayisədə 515 milyon manat və ya 6,3 faizi az olmuşdur.

Cədvəl 2.1.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri barədə məlumat

Göstəricilər (milyon manatla)	2015-ci il	2016-cı il			2015-ci illə müqayisə, faizlə
		Proqnoz	İcra	Faizlə	
GƏLİRLƏR	17 153,2	16 822,0	17 501,2	104,0	102,0
<i>o cümlədən</i>					
AR-nın Vergilər Nazirliyi	7 118,2	7 010,0	7 015,6	100,1	98,6
AR-nın Dövlət Gömrük Komitəsi	1 591,7	1 810,0	2 291,6	126,6	144,0
AR Dövlət Neft Fondu	8 130,0	7 615,0	7 615,0	100,0	93,7
Sair gəlirlər	313,3	387,0	579,0	149,6	184,8

Mənbə: Vergilər Nazirliyinin statistik məlumatları

2.1-ci cədvəlin məlumatlarında da büdcə daxilolmalarının strukturunda Neft Fondundan transferlərin azaldığı müşahidə olunur. Belə ki, əgər 2015-ci ildə Neft Fondundan transferlərin büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisi 47,4 faiz olmuşdursa, 2016-cı ilin yanvar-dekabr ayları ərzində bu rəqəm 3,9 faiz bəndi azalaraq 43,5 faizə bərabər olmuşdur.

Cədvəl 2.2

2000-2016-cı illər üzrə UDM, büdcə gəlirləri və vergi daxilolmaları (milyon manatla)

Göstəricilər	2000	2001	2005	2008	2010	2011	2012	2014	2015	2016
Ümumi daxili məhsul	4718.1	5315.6	12552.5	38000,0	42465,0	52082,0	54743,7	59014,1	54 380,0	59987,7
Büdcə gəlirləri	714.6	784.8	2055.2	10484,0	11403,0	15700,7	17281,5	18400,6	17 153,2	17 501,2
Vergi daxilolmaları	510.4	579.6	1427.7	5746,6	4292,8	5475,0	6025,3	7113,6	7 118,2	7 015,6
Vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisi, %	10.8	10.9	11.4	15,1	10.1	10.5	11.0	12.1	13.1	11.7
Vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi, %-lə	71.4	73.9	69.5	54,8	37.6	34.9	34.9	38.7	41.5	40.1

Mənbə: Vergilər Nazirliyinin statistik məlumatları

Əgər 2000-ci ildə büdcə gəlirləri 710 milyon manata yaxın idisə, 2016-cı ildə bu rəqəm 7 mlrd. manatdan çox olmuşdur. Büdcə daxilolmalarının mühüm bir hissəsi vergi daxilolmalarının payına düşür (40,1%) və onun xüsusi çəkisi hər il artmaqdadır.

Yuxarıda qeyd olunan statistik göstəricilərə əsasən, 2000-2016-cı illər ərzində ÜDM 12,7 dəfə, büdcə gəlirləri 25 dəfə, vergi daxilolmaları isə 14 dəfə artmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə belə çox hallarda rast gəlinən bu halı ölkəmizdə həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq qiymətləndirmək lazımdır.

Cədvəl 2.3

ÜDM və vergi daxilolmalarının artım sürəti (%-lə)

illər	ÜDM-in əvvəlki ilə nisbətən artımı (müqayisəli qiymətlə)	Vergi daxilolmalarının əvvəlki ilə nisbətən artımı	Fərq
2001	9,9	13,6	3,7
2002	10,6	17,3	6,7
2003	11,2	21,1	9,9
2004	7,0	22,1	11,9
2005	26,4	42,0	15,6
2006	34,5	90,1	55,6
2007	25,0	67,6	42,6
2008	10,8	23,6	12,8
2009	9,3	-28,4	-19,1
2010	5,0	4,3	-0,7
2011	0,1	27,5	27,4
2012	2,2	10,1	7,9
2013	5,8	10,6	4,8
2014	2,8	6,8	4,0
2015	1,1	0,1	-1,0
2016	-3,8	-1,5	-2,3

Mənbə: Vergilər Nazirliyinin statistik məlumatları

Cədvəl 2.3-də illər üzrə ÜDM və vergi daxilolmalarının artım sürətini müqayisə etsək görərik ki, vergi daxilolmalarının əvvəlki ilə nisbətən artımı ÜDM-nin əvvəlki ilə nisbətən artımından 2 dəfə, hətta 2007-ci ildə 2,7 dəfə çoxdur. Bu isə vergi sisteminin səmərəlilik göstəricisi kimi xarakterizə oluna bilər. Bunun əsasını da son illərdə vergi sisteminin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, vergi orqanları əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyələrinin artırılması, ölkədə əlverişli vergi mühitinin yaradılması və sivil vergi xidmətinin formalaşdırılması təşkil edir. 2009-2010-cu və 2016-cı illərdə baş vermiş global maliyyə böhranları həm ÜDM-in artım tempinə, həm də vergi daxilolmalarının həcminə mənfi təsir etmişdir.

2016-cı ildə Vergilər Nazirliyi tərəfindən büdcəyə 7 milyard 10,0 milyon manat

proqnoza qarşı 7 milyard 15,6 milyon manat vəsaitin daxil olması təmin edilərək, proqnoza 100,1 faiz əməl edilmişdir. Hesabat dövrü ərzində toplanılan vergilərin 5 milyard 405,5 milyon manatı və ya 77,1 faizi qeyri-neft sektorunun, 1,6 milyard manatı və ya 22,9 faizi isə neft sektorunun payına düşür.

Vergi daxilolmalarının mühüm bir hissəsinin qeyri-dövlət sektorunun payına düşməsi ölkə rəhbərliyinin özəl sektorun inkişafını daim diqqət mərkəzində saxlamasının və bu sahəyə xüsusi önəm verməsinin təzahürüdür.

Cədvəl 2.4.

Vergi daxilolmalarının icrası

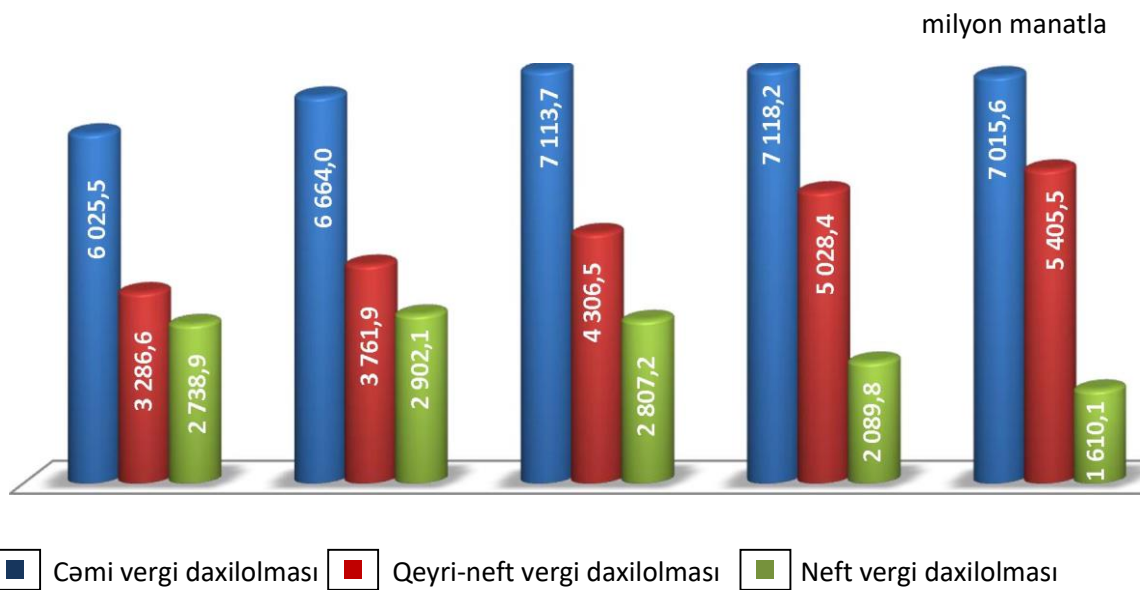
İllər	2015-ci il			2016-cı il		
	Proqnoz	İcra	İcra faizi	Proqnoz	İcra	İcra faizi
Göstəricilər (milyon manatla)						
CƏMİ	7 112,0	7 118,3	100,1	7 010,0	7 015,6	100,1
O cümlədən						
Neft sektoru	2 300,0	2 089,9	90,9	1 610,0	1 610,1	100,0
Qeyri-neft sektoru	4 812,0	5 028,4	104,5	5 400,0	5 405,5	100,1

Mənbə: Vergilər Nazirliyinin statistik məlumatları

Qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmaların həcmi 2015-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən 7,5 faiz (377,0 milyon manat) artmışdır.

Qrafik 2.3.

Cəmi, neft və qeyri-neft vergi daxilolmalarının dinamikası

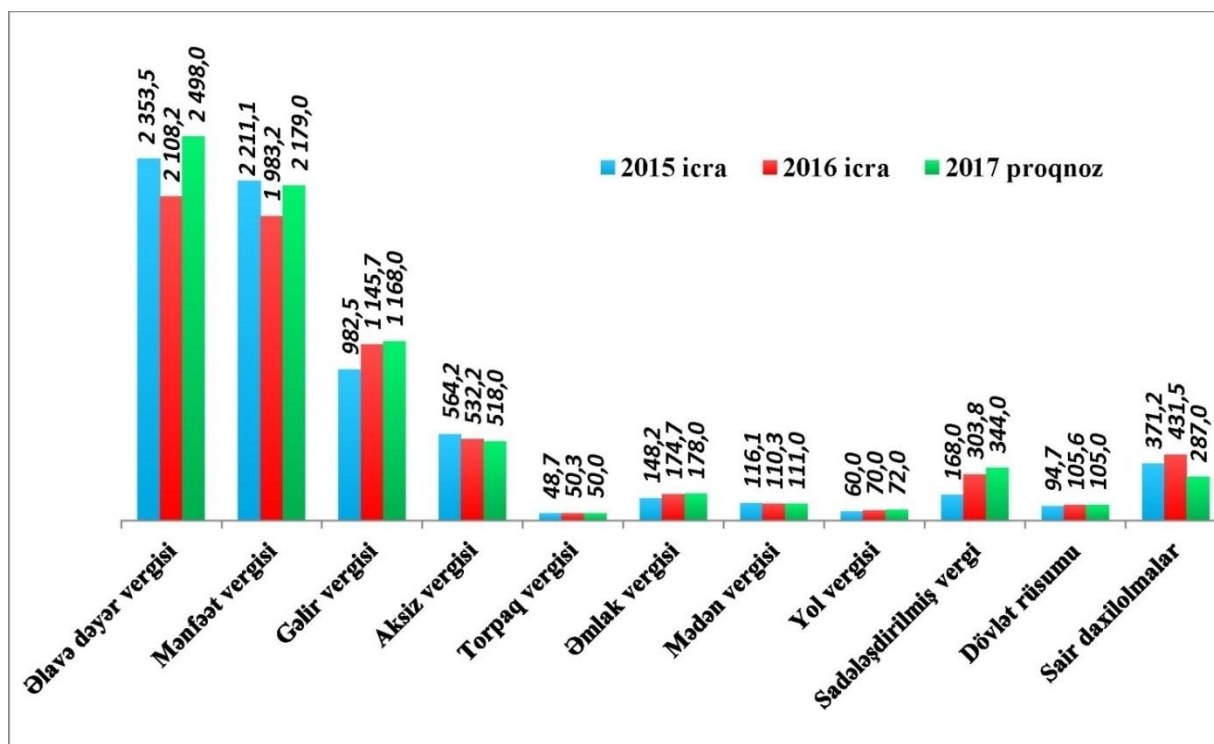
Mənbə: Vergilər Nazirliyinin statistik məlumatları

2016-cı ildə vergi daxilolmalarının tədiyələr üzrə icrasını təhlil etdikdə görmək olar ki, cəmi vergi daxilolmaları əsasən ƏDV və mənfəət vergisi hesabına formalalaşmışdır. Eyni zamanda digər tədiyələrdə, xüsusilə gəlir vergisində baş verən artım ümumi vergi daxilolmalarına da öz təsirini göstərmişdir.

2016-cı il üzrə qeyri-neft sektorunda tədiyələr üzrə daxilolmalar ƏDV, mədəniyyət vergisi, torpaq vergisi, aksizlər və əmlak vergisi istisna olmaqla qalan bütün tədiyələr üzrə 2015-ci ilə nisbətən artmışdır.

Qrafik 2.4

Cəmi vergi daxilolmaları (milyon manatla)

Mənbə: Vergilər Nazirliyinin statistik məlumatları

Cədvəl 2.5.

Vergi daxilolmalarının 2015-2016-cı illər üzrə icrası və 2017-ci il üzrə proqnoz məlumatları

(milyon manatla)

İllər	2015-ci il		2016-cı il		2017-ci il
	Proqnoz	İcra	Proqnoz	İcra	Proqnoz
CƏMI	7 112,0	7 118,2	7 010,0	7 015,6	7 510,0
Neft sektoru	2 300,0	2 089,9	1 610,0	1 610,1	1 840,0
DNS	1 500,0	1 409,4	1 240,0	1 252,4	1 365,0
PSA mənfəət	800,0	695,9	370,0	383,9	475,0
Qeyri-neft sektoru	4 812,0	5 028,4	5 400,0	5 405,5	5 670,0

Mənbə: Vergilər Nazirliyinin

2001-2016-cı illər üzrə vergi daxilolmalarının daxilolma mənbəyinə görə bölgüsü (*milyon manatla*)

	Göstəricilər	2001	2005	2008	2010	2012	2014	2015	2016
1.	Gəlirlərdən (mənfəətdən) vergilər	212.6	676.2	3501,7	2020.0	3065.2	3283.1	3193.6	3128.9
1.1.	Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	94.7	319.2	637,8	590.2	813.0	980.2	982.5	1145.7
1.2.	Mənfəət vergisi	117.9	357	2863,9	1429.8	2252.2	2302.9	2211.1	1983.2
2.	Mülkiyyətdən vergilər	23.0	64.9	312,6	152.2	164.4	199.0	256.9	275.0
2.1.	Əmlak vergisi	12.5	40.4	113,2	101.8	105.1	141.3	148.2	174.7
2.2.	Torpaq vergisi	10.5	15.3	172	35.3	30.6	35.4	48.7	30.3
2.3.	Yol vergisi	-	9.2	27,4	15.1	28.7	22.3	60.0	70.0
3.	Mal və xidmətlərdən alınan daxili vergilər	305.7	539.7	1778,5	1919.1	2175.4	3058.6	3201.8	3054.5
3.1.	ƏDV	149.5	346.2	1169,9	1271.5	1483.6	2048.7	2353.5	2108.2
3.2.	Aksiz	104.6	121.2	395,2	452.0	454.6	740.3	564.2	532.2
3.3.	Mədən vergisi	47.5	53.5	147,7	130.1	125.8	116.2	116.1	110.3
3.4.	Sadələşdirilmiş vergi	4.1	18.8	65,7	65.5	111.4	153.4	168.0	303.8
4.	Digər daxilolmalar	38.3	146.9	294,4	201.4	620.4	573.0	465.9	537.1
4.1.	Birdəfəlik rüsum	1.1	-	-	-	-	-	-	-
4.2.	Dövlət rüsumu	15.5	35.7	59,9	89.5	103.2	111.1	94.7	105.6
4.3.	Sair daxilolmalar	21.7	111.2	234,5	111.9	517.2	461.9	371.2	431.5
Cəmi (sət. 1+2+3+4)		579.6	1427.7	5746,6	4292.8	6025.4	7113.6	7112,0	7010,0

Mənbə: Vergilər Nazirliyinin statistik məlumatları

Cədvəl 2.6-da göstəriləndiyi kimi, 2001-2016-cı illər üzrə vergi daxilolmalarının daxilolma mənbəyinə görə bölgüsü vergi sisteminin tərkib komponentlərinin səmərəlilik göstəricilərini özündə əks etdirir. Belə ki, yuxarıdakı cədvəldə 2001-2016-cı illər üzrə vergi sistemində tətbiq olunan vergi növləri üzrə artım sürəti göstərilir.

Statistik göstəricilərə əsasən vergi sistemində tətbiq olunan vergi növləri gəlirlərdən vergilər, mal və xidmətlərdən alınan daxili vergilər və mülkiyyət vergiləri olaraq da qruplar üzrə təhlil oluna bilər. Belə ki, bu təsnifata uyğun olaraq 2001-ci ilə müqayisədə 2016-cı ildə gəlirlərdən vergilər üzrə 15 dəfə, mal və xidmətlərdən alınan daxili vergilər üzrə 10 dəfə və mülkiyyət vergiləri üzrə isə 12 dəfə artım olduğu müşahidə olunur.

2001-2016-cı illər ərzində fiziki şəxslərin gəlir vergisinin dərəcəsi cədvəlinə də əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər vergi tutulmayan aylıq gəlirin məbləğinin artırılması, dərəcələrin aşağı salınması və sairədən ibarətdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişaf meylləri kimi neft gəlirlərinin səmərəli istifadəsi nəticəsində qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətlənməsi vergi daxilolmalarında bu sektorun xüsusi çəkisinin artımına səbəb olmuşdur.

Neft gəlirlərinin sürətli artımı vergi orqanları qarşısında bu gəlirlərə nəzarəti təkmilləşdirmək, xüsusilə xarici şirkətlərin gəlirləri üzərində effektiv və müasir texnologiyaların tətbiqi ilə nəzarət mexanizmləri işləyib hazırlamaq tələbini qoymuşdur.

Cədvəl 2.7.

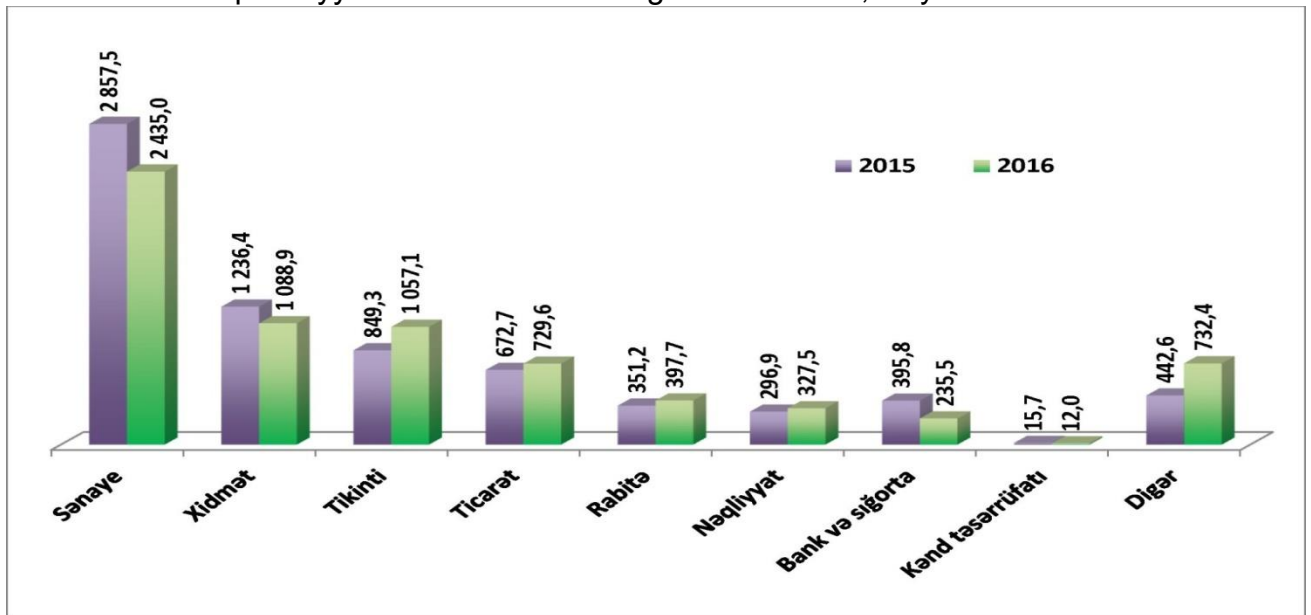
İqtisadiyyatın sahələri üzrə vergi daxilolmaları barədə məlumat (milyon manatla)

Göstəricilər	2015-ci il	x/ç	2016-cı il	x/ç	Artım məbləği	Artım faizi
Cəmi	7 118,2	100	7 015,6	100	-102,6	-1,5
Sənaye	2 857,5	40,1	2 435,0	34,7	-422,5	-14,8
Xidmət	1 236,4	17,4	1 088,9	15,5	-147,5	-11,9
Tikinti	849,3	11,9	1 057,1	15,1	207,8	24,5
Ticarət	672,7	9,5	729,6	10,4	56,9	8,5
Rabitə	351,2	4,9	397,7	5,7	46,5	13,2
Nəqliyyat	296,9	4,2	327,5	4,7	30,6	10,3
Bank və sığorta	395,8	5,6	235,5	3,4	-160,3	-40,5
Kənd təsərrüfatı	15,7	0,2	12,0	0,2	-3,7	-23,5
Digər	442,6	6,2	732,4	10,4	289,8	65,5

2.7-ci cədvəldən və 2.5-ci qrafikdən göründüyü kimi, fəaliyyət sahələri üzrə vergi daxilolmalarının əsas hissəsini sənaye təşkil edir. Bununla yanaşı, xidmət, tikinti və ticarətin də vergi daxilolmalarında əhəmiyyətli xüsusi çəkisi vardır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları mənfəət vergisi, ƏDV, sadələşdirilmiş vergi, əmlak vergisi və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin gəlir vergisindən azad olduğu üçün bu fəaliyyət sahəsi üzrə vergi daxilolmaları aşağıdır.

Qrafik 2.5.

İqtisadiyyatın sahələri üzrə vergi daxilolmaları, milyon manatla

Cədvəl 2.8

ƏDV daxilolmaları (milyon manatla)

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Vergi daxilolmaları	4292.8	5475,1	6025.4	6663.6	7113.6	7112,0	7015,6
ƏDV	1271.5	1387.7	1483.6	1723.9	2048.7	2353.5	2108.2
Vergi daxilolmalarında ƏDV-nin xüsusi çəkisi, %-lə	29.6	25.3	24.6	25.9	28.8	33.1	30.1
Əvvəlki illə müqayisədə ƏDV-nin xüsusi artımı (+), azalması (-)	7.7	9.1	6.9	16.2	18.8	14.9	-10.4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin məlumatı

ƏDV-nin depozit hesabının tətbiqi nəticəsində büdcəyə 2010-cu ildə 1271.5 milyon manat ƏDV daxil olmuşdur. Bu sahədə vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi və vergi nəzarəti tədbirlərinin səmərəliyinin artırılması nəticəsində 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə ƏDV daxilolmaları 304.8 milyon manat və ya 14.9% artmışdır.

Həmçinin, qeyd olunan illər üzrə bir əvvəlki illə müqayisədə ƏDV üzrə daxilolmalarda müsbət artım müşahidə olunur. Bu artıma vergi sistemində çox mühüm texnoloji dəyişikliklərin tətbiqi ilə vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi, vergi sistemində sənəd dövriyyəsinin elektron formata keçirilməsi, məlumatların işlənməsi sürətinin dəfələrlə artması, operativ və çevik vergi nəzarətinin qurulması, digər qurumlarla inteqrasiyanın həyata keçirilməsi ilə nail olunmuşdur. Belə ki, AVİS-ə işlənmiş ƏDV-i bəyannamə məlumatları avtomatik "Uyğunsuzluq yoxlamaları"ndan keçirilir və bütün

məlumatların proqram təminatı vasitəsilə çarpaz yoxlanılması nəticəsində nöqsanlar müəyyən edilir. ƏDV-i üzrə kameral vergi yoxlamalarının mühüm tərkib hissəsi olan “minimum dövriyyələrin ” müəyyənləşdirilməsi, vəsaitlərin vaxtında büdcəyə təmin edilməsi, ƏDV fırıldaqçılığı ilə məşğul olan vergi ödəyicilərinə qarşı müvafiq tədbirlərin vaxtında görülməsi ƏDV-i üzrə daxilolmalarda bu cürə artıma səbəb olmuş və ƏDV-i ödəyiciləri bazasını genişləndirmişdir.

Cədvəl 2.9.

Mənfəət vergisi daxilolmaları (milyon manatla)

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Vergi daxilolmaları	4292.8	5475,1	6025.4	6663.6	7113.6	7112,0	7015,6
Mənfəət vergisi	1429.8	2134.0	2252.2	2374.8	2302.9	2211.1	1983.2
Vergi daxilolmalarında mənfəət vergisinin xüsusi çəkisi, %-lə	33.3	39.0	37.4	35.6	32.4	31.1	28.3
Əvvəlki ilə müqayisədə mənfəət vergisi daxilolmalarının artımı(+), azalması (-)	7.6	49.3	19.6	5.4	-3.0	-4.0	-10.3

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin məlumatı

2015-ci ilədək mənfəət vergisindən daxilolmaların həcmi intensiv olaraq artmış, 2010-cu ilə nisbətən 1,8 dəfə artmışdır. 2015-2016-cı illərin maliyyə böhranı müəssisələrin gəlirlik səviyyəsinə təsir etmiş və mənfəət vergisinin səviyyəsi 2015-ci ilə nisbətən 10,3% aşağı düşmüşdür.

Cədvəl 2.10.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi daxilolmaları (milyon manatla)

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Vergi daxilolmaları	4292.8	5475,1	6025.4	6663.6	7113.6	7112,0	7015,6
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	590.2	715.7	813.0	859.7	980.2	982.5	1145.7
Vergi daxilolmalarında gəlir vergisinin xüsusi çəkisi, %-lə	13.7	13.1	13.5	12.9	13.8	13.8	16.3
Əvvəlki ilə müqayisədə gəlir vergisi daxilolmalarının artımı (+), azalması (-)	1.5	21.3	13.6	29.0	14.0	0.2	16.6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin məlumatı

2010-2016-cı illər üzrə vergi daxilolmalarında fiziki şəxslərin gəlir vergisinin xüsusi çəkisi 13.7-16.3 faiz arasında dəyişmişdir. Qeyd olunan illər üzrə bir əvvəlki ilə müqayisədə fiziki şəxslərin gəlir vergisi daxilolmalarında müsbət artım müşahidə olunur. Bu artım ölkədə aparılan iqtisadi islahatların daha da genişlənməsi və dərinləşməsi, iqtisadiyyatın bütün sahələrində tərəqqi və dirçəlişin əldə olunmasının təbii nəticəsidir. Müəyyənləşdirilmiş inkişaf strategiyasının bu gün böyük qətiyyətlə davam etdirilməsi daha uğurlu nəticələrlə müşayiət olunmaqdadır. Son illərdə fiziki şəxslərin gəlir vergisinin dərəcəsi cədvəlində də əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər vergi tutulmayan aylıq gəlirin məbləğinin artırılması, dərəcələrin aşağı salınması və vergi ödəyicilərinin gəlirləri üzərində səmərəli nəzarət mexanizminin tətbiqi ilə bağlıdır.

Ölkədə həyata keçirilən sosial siyasətin və həyata keçirilən denominasiyanın tələblərini nəzərə alaraq 1 yanvar 2006-cı il tarixindən gəlir vergisinin hesablandığı cədvəl daha da sadələşdirilmiş, 2 dərəcənin 14 faiz və 35 faizin mövcud olduğu ikipilləli şkala sistemine keçilmişdir. 2010-cu ildən isə 14 faiz və 25 faiz həddində müəyyən edilmişdir.

Vergi sistemində həyata keçirilən bu və digər dəyişikliklər əhalinin pul gəlirlərinin artmasına da öz müsbət təsirini göstərmişdir. Belə ki, 2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə əhalinin sərəncamında qalan real pul gəlirləri artmış və bu müsbət hal fiziki şəxslərin gəlir vergisində vergitutma və vergi ödəyiciləri bazasının genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

Cədvəl 2.11.

Aksiz daxilolmaları (milyon manatla)

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Vergi daxilolmaları	4292.8	5475,1	6025.4	6663.6	7113.6	7112,0	7015,6
Aksiz	452.0	417.4	454.6	512.0	740.3	564.2	532.2
Vergi daxilolmalarında aksizin xüsusi çəkisi, %-lə	10.5	7.6	7.5	7.7	10.4	7.9	7.6
Əvvəlki illə müqayisədə aksizin xüsusi artımı (+), azalması (-)	8.3	-0.8	8.9	12.6	44.6	-23.8	-0.6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin məlumatı

Aksiz üzrə daxilolmaların ümumi vergi daxilolmalarındakı xüsusi çəkisi 2010-ci ildə 10.5%, 2011-ci ildə 7,6%, 2012-ci ildə 7,5%, 2013-cü ildə 7.7%, 2014-cü ildə 10.4, aksiz üzrə vergi daxilolmalarının ümumi məbləğinin 6,8 faizini təşkil etmişdir.

Həmçinin, qeyd olunan illər üzrə bir əvvəlki illə müqayisədə aksiz vergisi daxilolmalarının müsbət artımı müşahidə olunurdu. Son illər isə maliyyə böhranının yaratdığı fəsadlar daxilolmaların səviyyəsinə təsirini göstərmişdir.

Cədvəl 2.12.

Mədən vergisi daxilolmaları (*milyon manatla*)

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Vergi daxilolmaları	4292.8	5475,1	6025.4	6663.6	7113.6	7112,0	7015,6
Mədən vergisi	130.1	129.8	125.7	125.8	116.2	116.1	110.3
Vergi daxilolmalarında mədən vergisinin xüsusi çəkisi, %-lə	3.0	2.4	2.1	1.9	1.6	1.6	1.6
Əvvəlki illə müqayisədə mədən vergisi daxilolmalarının artımı (+), azalması (-)	6.7	-0.2	-3.2	-	7.6	-	-5.0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin məlumatı

Dunyada karbohidrogen ehtiyatlarının qiymətlərinin kəskin düşməsi, həmçinin ölkəmizdə heft hasilatının səviyyəsinin aşağı düşməsi nəticəsində mədən vergisi üzrə daxilolmaların səviyyəsinə öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, 2010-cu ildə mədən vergisi üzrə daxilolmaların həcmi 130,1 milyon manat təşkil etmişdirsə, 2016-cı ildə bu rəqəm 110,3 milyon manatdakı enmişdir.

Cədvəl 2.13.

Əmlak vergisi daxilolmaları (*milyon manatla*)

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Vergi daxilolmaları	4292.8	5475,1	6025.4	6663.6	7113.6	7112,0	7015,6
Əmlak vergisi	101.8	103.9	105.1	125.1	141.3	148.2	174.7
Vergi daxilolmalarında əmlak vergisinin xüsusi çəkisi, %-lə	2.4	1.9	1.7	1.9	2.0	2.1	2.5
Əvvəlki illə müqayisədə əmlak vergisi daxilolmalarının artımı (+), azalması (-)	54.0	2.1	1.2	19.0	12.9	4.9	17.9

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin məlumatı

Əmlak vergisi üzrə daxilolmalarda da ciddi artım müşahidə olunmur. 2010-cu ilə nisbətən 2016-cı ildə 72ş9 milyon artım müqayisədə edilmişdirş. Ölkədə tikinti bəunun olduğunu da nəzərə alsaq bu rəqəmin kifayət qədər artmadığını görə bilərik.

Cədvəl 2.14.

Sadələşdirilmiş vergi daxilolmaları (*milyon manatla*)

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Vergi daxilolmaları	4292.8	5475,1	6025.4	6663.6	7113.6	7112,0	7015,6
Sadələşdirilmiş vergi	65.5	100.4	111.4	119.5	153.4	168.0	303.8
Vergi daxilolmalarında sadələşdirilmiş verginin xüsusi çəkisi, %-lə	1.5	1.8	1.8	1.8	2.2	2.4	4.3
Əvvəlki illə müqayisədə sadələşdirilmiş vergi daxilolmalarının artımı (+), azalması (-)	3.1	53.3	11.0	7.2	28.4	9.5	80.8

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin məlumatı

2010-cu ildə vergi daxilolmalarında sadələşdirilmiş verginin xüsusi çəkisi 1.5 faiz olduğu halda 2016-cı ildə bu çəki 4,4 faizədək yüksəlmiş, 65,5 milyon manatdan 303,8 milyon manatadək yüksəlmişdir. Bunun da əsas səbəbi ölkədə kiçik biznes subyektlərinə əlverişli şəraitin yaradılmasıdır.

Cədvəl 2.15.

Torpaq vergisi daxilolmaları (*milyon manatla*)

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Vergi daxilolmaları	4292.8	5475,1	6025.4	6663.6	7113.6	7112,0	7015,6
Torpaq vergisi	35.3	35.3	30.6	33.1	35.4	48.7	30.3
Vergi daxilolmalarında torpaq vergisinin xüsusi çəkisi, %-lə	0.8	0.6	0.5	0.5	0.5	0.7	0.4
Əvvəlki illə müqayisədə torpaq vergisi daxilolmalarının artımı (+), azalması (-)	7.0	-	-13.3	8.2	0.5	37.6	-37.8

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin məlumatı

Torpaq vergisi üzrə proqnoz tapşırıqlar icra olunsa da, daxilolmalar qeyrdinamikdir. Daxilolmalarda ciddi artım müşahidə olunmur. Bəzi hallarda isə daxilolmaların həcmi azalır.

Dövlət rüsumu daxilolmaları (milyon manatla)

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Vergi daxilolmaları	4292.8	5475,1	6025.4	6663.6	7113.6	7112,0	7015,6
Dövlət rüsumu	89.5	104.8	103.2	123.2	111.1	94.7	105.6
Vergi daxilolmalarında dövlət rüsumunun xüsusi çəkisi, %-lə	2.1	1.9	1.7	1.8	1.6	1.3	1.5
Əvvəlki illə müqayisədə dövlət rüsumu daxilolmalarının artımı (+), azalması (-)	24.0	17.1	-1.5	19.4	-9.8	-14.8	11.5

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin məlumatı

2010-2016-cı illər üzrə vergi daxilolmalarında dövlət rüsumunun məbləği 16.1 milyon manatdan artaraq 105.6 milyon manat olmuşdur.

Sair daxilolmalar (milyon manatla)

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Vergi daxilolmaları	4292.8	5475,1	6025.4	6663.6	7113.6	7112,0	7015,6
Sair daxilolmalar	111.9	317.1	517.2	646.4	461.9	371.2	431.5
Vergi daxilolmalarında sair daxilolmaların xüsusi çəkisi, %-lə	2.6	5.8	8.6	9.7	6.5	5.2	6.2
Əvvəlki illə müqayisədə sair daxilolmaların artımı (+), azalması (-)	31.7	2,8 d.	63.1	25.0	-28.5	-19.7	16.2

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin məlumatı

Sair daxilolmalar üzrə proqnoz tapşırıqlar adətən icra olunur, lakin daxilolmalarda qeyr-stabillik hökm sürür. Bunun da əsas səbəbi ölkə iqtisadiyyatında yaranmış maliyyə böhranıdır. Buna baxmayaraq 2010-cu ilə nisbətən 2016-cə ildə daxilolmaların həcmi təxminən 3,8 dəfə artaraq 431.5 milyon manat təşkil etmişdir.

2.2. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının maliyyə potensialına təsiri

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu və Prezident İlham Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi altında həyata keçirilən məqsədyönlü və çevik sosial-

iqtisadi islahatlar respublikamızda əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Ardıcılıqla həyata keçirilən dinamik iqtisadi inkişaf strategiyası, kompleks proqramlar və modern ideyaların əsasında reallaşdırılan əzəmətli quruculuq işləri və xüsusilə, ölkənin iqtisadi potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırmış və əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmişdir. Əldə olunmuş nailiyyətlər dövlətin iqtisadi əsaslarının daha da möhkəmləndirilməsini şərtləndirmiş və beləliklə, ölkədə mövcud olan sosial-iqtisadi problemlərin, o cümlədən işgüzar fəallığın yüksəldilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsi, yoxsulluğun azaldılması və bu kimi digər problemlərin həlli istiqamətində daha təsirli tədbirlər həyata keçirilməsi üçün yeni imkanlar yaratmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında müşahidə olunan bu müsbət tendensiyalar ilk növbədə düzgün iqtisadi siyasətin, çevik və işlək mexanizmlər üzərində aparılan progressiv islahatların nəticəsidir. Çox müsbət haldır ki, qeyri-neft sektorunda həm ötən il, həm də bütövlükdə son dörd il ərzində ikirəqəmli iqtisadi artım davam etmişdir. Bu onu göstərir ki, hökumətin əsas iqtisadi hədəflərindən biri olan iqtisadiyyatın şaxələnməsi strategiyası ardıcıl həyata keçirilir.

Həyata keçirilən milli iqtisadi inkişaf modelinin reallaşdırılması tələblərinə adekvat olaraq, ölkənin vergi sistemi də bu prosesin tərkib hissəsi olaraq təkmilləşməkdədir. Bu baxımdan, son dörd ili vergi sisteminin inkişafının keyfiyyətə yeni dövrü kimi səciyyələndirmək olar. Bu dövrdə mərhələlər üzrə aparılan kompleks islahatların nəticəsi olaraq ölkəmizdə təkmil və dayanıqlı vergi sistemi formalaşmış, iqtisadi inkişafa xidmət edən vergi islahatları həyata keçirilmişdir.

Əlverişli vergi mühiti kompleks amillərin məcmusu olmaqla, özündə vergi rejiminin sabitliyini, vergi qanunvericiliyinin və inzibatçılığının təkmilliyini, vergi ödəyicilərinə xidmətin yüksək səviyyədə təşkilini birləşdirir. Ötən illərdə və xüsusilə, 2015-2016-cı illərdə bütün bu istiqamətlər üzrə mühüm irəliləyişlər əldə edilmişdir.

Ötən il iqtisadiyyatda vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinin başlıca istiqaməti olan vergi yükünün azaldılması prosesi davam etdirilmişdir. Ümumiyyətlə, son dörd ildə vergi dərəcələrinin aşağı salınması prosesi qismən sabit xarakter daşısa da, vergi yükünün aşağı salınması tendensiyası dayanmamışdır. Vergilərin iqtisadi fəallığa uzunmüddətli stimullaşdırıcı təsirini təmin etmək və müəssisələrin maliyyə imkanlarının artırılması məqsədilə mənfəət vergisinin dərəcəsi 2004-cü ildəki 25%, 24%, 2006-cı ildə 22%, 2010-cu ildə isə 20%-ə endirilmişdir. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi şkalalarının sayı azaldılmış, vergi tutulan aylıq gəlirin həddi 2500 manata qaldırılmış, 2500 manata qədər olan aylıq gəlirdən ölkə üzrə yaşayış minimumunun 1 misli (155 manat) məbləğində güzəşt tətbiq edilir. İqtisadiyyatda optimal vergi yükünün tapılması istənilən ölkənin vergi

sisteminin qurulması və təkmilləşdirilməsində xüsusi rol oynayır və bu baxımdan, sözügedən istiqamətdə aparılan siyasət bundan sonra da davam etdiriləcək.

Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi prosesi dinamik şəkildə davam etdirilmiş, iqtisadi siyasətin tələblərinə və iqtisadi dəyişikliklərə adekvat həyata keçirilməsi təmin edilmişdir. Vergi Məcəlləsinə vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi, vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi, vergidən yayınma hallarına qarşı səmərəli nəzarətin təşkili, əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasına yönəli dəyişikliklər edilmiş və bu dəyişikliklər bütün vergi ödəyiciləri üçün bərabər iqtisadi şəraitin yaradılması və ölkədə sahibkarlığın inkişafının formalaşmasına xidmət etmişdir. 2016-cı ildə Vergi Məcəlləsinə edilmiş 203 əlavə və dəyişikliyin mühüm bir hissəsi vergi siyasətinin inkişaf etdirilməsi, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi və vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bütövlükdə ölkənin vergi qanunvericiliyi hazırda Avropa standartları səviyyəsinə uzlaşdırılmışdır. Lakin təbii ki, ölkəmizin sürətli iqtisadi dəyişikliklər dövrünü yaşaması, eyni zamanda, Azərbaycanın Avropa Birliyinə inteqrasiyasının dərinləşməsi fəvqündə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi prosesləri ardıcıl olaraq davam edir.

Təcrübə göstərir ki, iqtisadi konyukturun dəyişməsindən asılı olaraq vergi mexanizminin daim təkmilləşdirilməsi yolu ilə dövlət üçün prioritet xarakter daşıyan sosial-iqtisadi məqsədlərə nail olmaq mümkündür. Bu gün vergilər fiskal funksiyanı təmin etməklə yanaşı, fəal şəkildə iqtisadi tənzimləmə və stimullaşdırma vasitəsinə çevrilmişdir. Bu mənada, ötən dörd ildə ölkə iqtisadiyyatında vergi mexanizmlərindən iqtisadi tənzimləmə vasitəsi olaraq aktiv istifadə edilmişdir. Prezidentin sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri və regionların sosial-iqtisadi inkişafı, həmçinin antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi ilə bağlı verdiyi fərmanlarda sözügedən sahələrdə inkişafın təmin edilməsi və müvafiq tədbirlərin görülməsi üçün vergi mexanizmlərindən geniş istifadə olunmuşdur. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün vergi təttilinin uzadılması, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını təmin etmək üçün sadələşdirilmiş vergi sisteminin qurulması, həmin verginin dərəcələrinin regionlar üzrə fərqləndirilməsi və digər məsələlər bu siyasətin tərkib hissəsidir. 2017-ci ildə də hökumətin büdcə-vergi siyasətinin əsas məqsədi həm dövlətin, həm də bazar subyektlərinin fəaliyyəti üçün səmərəli fiskal şəraitin təmin edilməsi olmuşdur.

Vergi daxilolmalarının dövlət büdcəsinin formalaşmasında rolu və xüsusi çəkisi daim artmaqdadır. Şübhəsiz ki, bu nailiyyətlərin əldə olunmasında ölkədə gedən iqtisadi inkişaf mühüm rol oynayır. Xüsusilə, ümummillə lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə başlanmış və bu gün real bəhrələrini verən neft strategiyası büdcə-vergi

daxilolmalarında öz əksini tapır. Digər tərəfdən, Prezident İlham Əliyevin qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı yeritdiyi uzaqgörən siyasət də özəl sektorda ciddi canlanma və inkişaf meyilləri yaratmışdır.

Vergi daxilolmalarının strukturuna diqqət yetirdikdə, aparılan iqtisadi siyasətin verdiyi nəticələr daha aydın görünür. Belə ki, dövlət büdcəsinin formalaşmasında və büdcəyə vergi gəlirlərinin cəlb olunmasında həm qeyri-dövlət sektoru, həm də qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmaların həcmi ildən-ilə artır (dissertasiya işinin 2.1-ci hissəsində bu barədə statistik məlumatlar vardır).

Büdcənin formalaşmasının ilkin məsələlərindən biri onun gəlirlərinin mənbələrinin sistemli təhlili və potensialının qiymətləndirilməsidir.

Büdcənin vergi daxilolmalarının ilkin proqnozunun maliyyə potensialına təsirinin qiymətləndirilməsi başlanğıc informasiya bazasının əsaslandırılmış şəkildə hazırlanmasından asılıdır.

İnformasiya bazasının əsas elementləri aşağıdakılar olmalıdır:

- büdcənin gəlirlərinin əsas mənbəyi birbaşa və dolayısı vergilər, rüsum və qeyri-vergi ödənişləri;
- büdcə kəsirinin maliyyələşdirmə mənbələri;
- büdcə xərclərinin optimallaşdırılması (iqtisadi mənada);
- daxili və xarici borcların idarə olunması və büdcə kəsirinin formalaşmasında onların rolu.

Yuxarıda göstərilən məsələlər büdcənin formalaşmasında və təsdiqində əhəmiyyətli rol oynayır və onların sistemli təhlili və onun əsasında taralaşdırılmış büdcənin qiymətləndirilməsi iqtisadi inkişafın təkanverici qüvvəsidir.

Bununla əlaqədar olaraq büdcə gəlirlərinin mənbələri olan vergi daxilolmalarının makroiqtisadi inkişaf göstəricilərindən asılılığını və onların əsasında ilkin büdcə daxilolmalarının proqnozu məsələsini tədqiq edək.

Vergi daxilolmalarının miqdarının qiymətləndirilməsi daha sadə üsulla da müəyyən edilə bilər. Bu üsulla fəaliyyət göstərən müəssisələrin vergi potensialı qiymətləndirilə bilər. Biz burada parametrlərin fərqli işa-rələnməsini aparacağıq (o biri üsuldan fərqləndirmək üçün).

Bu alqoritm aşağıdakı kimidir:

- iqtisadiyyat üzrə qeydiyyatdan keçmiş və fəaliyyət göstərən müəssisələrin ümumi sayı (S) müəyyən edilir;
- hər müəssisəyə düşən ümumi məhsul (ÜM) qiymətləndirilir;

- Laffer əyrisini əks etdirən formuladan istifadə edərək inflyasiya (İNF) da nəzərə alınmaqla ÜM -a uyğun ƏDV vergi dərəcəsi tətbiq edilərək (ədv) ƏDV-dən vergi (ƏDVD) daxilolmalarının səviyyəsi müəyyən edilir:

$$\text{ƏDVD} = \text{İNF} \cdot \text{ÜM} \cdot V_{edv} \cdot S \cdot (1 - \mu \cdot V_{edv})^\theta \cdot R, R \leq 1 \quad (1.0)$$

- aksiz vergisini təyin etmək üçün aksiz mallarının istehsalı və idxalı göstəricilərindən istifadə etmək lazımdır. Aksiz vergisi neft məhsullarına, alkoqollu içkilərə və tütün məmulatlarına qoyulur. Onda bir müəssisəyə düşən aksiz məhsullarının dəyərində (AM) aksiz vergisi (av) tətbiq etmək olar (burada vergi dərəcəsi 1% səviyyəsində götürülür):

$$\text{AVD} = \text{İNF} \cdot \text{AM} \cdot V_{av} \cdot S \cdot (1 - \mu \cdot V_{edv})^\theta \cdot R, R \leq 1 \quad (1.1)$$

- məsrəflər (bu göstərici üçün proqnoz illərində 3 variantda dəyişən xüsusi əmsal - ümumi şəkildə sahələr üzrə mənfəət göstəricisinin ümumi məhsula nisbəti kimi qiymətləndirilir) və ƏDV çıxılmaqla hər müəssisəyə düşən balans mənfəəti (BM) müəyyən edilir və bu məbləğə mənfəət vergisi (mnv) tətbiq edilir:

$$\text{MVD} = \text{BM} \cdot V_{mnv} \cdot S \cdot (1 - \mu \cdot V_{mnv})^\theta \cdot R, R \leq 1 \quad (1.2)$$

- əhalinin gəlirlərindən vergi daxilolmalarını müəyyən etmək üçün hər müəssisəyə düşən pul gəlirlərini (PG) təyin edərək (əhalinin pul gəlirlərinin əsas mənbəyi olan əmək haqqı müəssisələrdə formalaşır) ona uyğun vergi dərəcəsi (gv) tətbiq edilir:

$$\text{ƏGVD} = \text{PG} \cdot V_{gv} \cdot S \cdot (1 - \mu \cdot V_{gv})^\theta \cdot R, R \leq 1 \quad (1.3)$$

- hər müəssisəyə düşən idxalın həcmi (ID) müəyyən edilərək ona xarici iqtisadi fəaliyyətdən (idxal rüsumu) vergi dərəcələri tətbiq edilir (idxal olunan müəyyən məhsullar bu müəssisələr tərəfindən də istehsal oluna bilər):

$$\text{XİFVD} = \text{ID} \cdot V_{iv} \cdot S \cdot (1 - \mu \cdot V_{iv})^\theta \cdot R, R \leq 1 \quad (1.4)$$

- hər müəssisəyə düşən torpaq sahəsi (TS) müəyyən edilərək ona uyğun torpaq vergi dərəcəsi (tv) tətbiq edilir və bu zaman vergi dərəcələrinin orta qiyməti (0,3%) əsas götürülür:

$$\text{TVD} = \text{TS} \cdot V_{tv} \cdot S \cdot (1 - \mu \cdot V_{tv})^\theta \cdot R, R \leq 1 \quad (1.5)$$

- kənd təsərrüfatı sahəsi üçün torpaq vergisi ayrılıqda müəyyən olunur və ona uyğun vergi dərəcəsi tətbiq edilir.

- hər müəssisəyə düşən faydalı qazıntılar və karbohidrogen resursları (FQKR) müəyyən edilərək inflyasiya da nəzərə alınmaqla bu göstəriciyə uyğun mədən vergi

dərəcəsi (mv) tətbiq edilir və ya sənaye sahəsində belə məhsulların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sayı müəyyən edilib onların hər birinə düşən resurslar qiymətləndirilir:

$$MVD = \text{INF. FQKR } V_{mv} S \cdot (1 - \mu \cdot V_{mv})^{\theta} \cdot R, R \leq 1 \quad (1.6)$$

- hər müəssisəyə düşən əsas fondların orta illik məbləği (MƏİF) təyin edilərək ona uyğun əmlak vergi dərəcəsi (əv) tətbiq edilir:

$$\Theta VD = \text{MƏİF. } V_{\text{əv}} S \cdot (1 - \mu \cdot V_{\text{əv}})^{\theta} \cdot R, R \leq 1 \quad (1.7)$$

Qeyd edək ki, vergidaxilolma vuruğunda iştirak edən korrupsiya parametri proqnoz ilinin sonu üçün $R \rightarrow 1$ istiqamətdə götürülür.

- qiymətləndirilmiş vergi daxilolmalarının ümumi həcmi aşağıdakı balans münasibətindən müəyyən olunur:

$$VD = \Theta DVD + AVD + MNVD + GVD + İVD + \Theta VD + TVD + MVD \quad (1.8)$$

Digər rüsum və qeyri-vergi (sair daxilolmalar) daxilolmalarının müəyyən edilməsi üçün retrospektiv illər üçün (1992-2007-ci illər) bu göstəricinin orta illik məbləği (SD) müəyyən olunur və proqnoz illəri üçün o sabit fərz edilərək büdcənin ümumi gəlirləri qiymətləndirilir (BG):

$$BG = VD + SD \quad (1.9)$$

Büdcə xərclərinin (BX) qurulmuş ssenariləri əsasında (3 variantda) büdcə kəsirinin (BK) səviyyəsi müəyyən olunur:

$$BK = BX - BG \quad (2.0)$$

Büdcə kəsirinin ÜDM-da xüsusi çəkisi qiymətləndirilir:

$$BK (\text{ÜDM}) = BK / \text{ÜDM} \quad (2.1)$$

Bu göstərici isə imitasiya eksperimentlərinin dayandırılması üçün istifadə edilir.

$$BK (\text{ÜDM}) \rightarrow \min (3\%) \quad (2.2)$$

Yəni, əgər və zəruri büdcə xərclərindən az deyilsə bu varianta uyğun giriş parametrləri baza vergi rejimi kimi qəbul olunur.

Ümumiyyətlə, büdcə-vergi mexanizminin aktiv istifadə olunması aşağıdakıları nəzərdə tutmalıdır:

- ÜDM-un həcmində vergi və ödənişlərin rəşional payı nəzərə alınmaqla, dövriyyə vəsaitlərinin vəziyyəti və iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin hesabı nəzərə alınmaqla bütövlükdə vergi və ödəniş sisteminin qaydaya salınması;

- qiymətlərin sabitləşməsi məqsədi ilə istehlak bazarında mallara qoyulan dolayı vergilərin dərəcələrinin aşağı salınması;

- mənfəət vergisi və gəlirdən vergilərə güzəştləri diversifikasiya etməklə investisiya güzəştlərinə daha çox yer verilməlidir;

- investisiya vergi kreditinin formalarının genişləndirilməsi əsasında ondan istifadə olunmasını aktivləşdirməklə belə investisiyaların həyata keçiriləməsinə dövlət qurumları daha çox cəlb edilməlidir.

Dövlətin xərcləri və tədarükləri sahəsində maliyyə siyasətini həyata keçirərkən aşağıdakılara diqqət vermək lazımdır:

- milli istehsalın avadanlığının alınması, kreditlərə dövlət zəmanəti verməklə ölkə istehsalının məhsulu olan avadanlıqların üstünlüyü şərti ilə dövlət büdcəsindən layihənin maliyyələşdirilməsi;

- daxili istehsalçıları müdafiə məqsədi ilə xarici avadanlıq və texnikanın idxalına büdcə maliyyələşdirilməsinin məhdudlaşdırılması;

- milli iqtisadiyyatın strateji istiqamətlərinə daxil olan tikinti obyektlərinin maliyyələşdirilməsinə büdcə vəsaitlərinin cəlb edilməsi. Bu öz növbəsində həm daxili, həm də xarici investorların dövlətə inamını artırma bilər.

Mərkəzləşdirilmiş büdcədən maliyyələşdirilən investisiya proqramlarının siyahısının müəyyən olunması məqsədə uyğundur. Bu proqramlar mütləq büdcədən maliyyələşdirilməli və büdcənin xərclər hissəsinə daxil edilməlidir. Belə proqrama yönəldilən vəsaitlərin özünə isə hər il yenidən baxılmalı və indeksləşdirilməlidir.

Regionların yerli büdcələri arasında münasibətlər üzrə büdcə strategiyası aşağıdakıları nəzərdə tutmalıdır:

- büdcələrarası münasibətlər sisteminin real restrukturizasiyası, onun mərkəzləşdirmə səviyyəsinin aşağı salınması;

- ölkənin bütün vətəndaşlarının yaşadığı ərazidən (regiondan) asılı olmayaraq minimal dövlət xidmət səviyyəsi ilə təmin olunması məqsədi ilə maliyyə bərabərliyi fondu hesabına transfertlər sisteminin köklü islahatı.

Büdcənin strategiyasının sxemini vahid şəkildə tarazlayan element kimi dövlət daxili borclarının idarə olunması və ona adekvat olan dövlət büdcəsinin kəsirinin maliyyələşdirməsi sahəsindəki strategiyaları çıxış edir. Bu iki qarşılıqlı əlaqəli element vergi siyasəti, büdcə xərcləri siyasəti, transfertlərin həcmi və s. sahəsində tədbirlərin miqyasını təyin edirlər. Burada ilk növbədə ÜDM nisbətən dövlət borcunun (daxili və xarici) yuxarı həddinin uzun-müddətli proqnozunu işləmək zərurəti yaranır. Dövlət büdcəsinin uzunmüddətli strateji proqnozunu işlənməsi təsərrüfat subyektlərinə mümkün vergi təzyiqinə, inflyasiyanın mümkün həddlərinə, büdcənin kəsirini

maliyyələşdirmək üçün maliyyə bazarlarından maliyyə vəsaitlərinin (dövlət qiymətli kağızlarının fond bazarının dövriyyəsində xüsusi çəkisi) yönəldilməsinin mümkün həddlərinə əsaslanmalıdır.

Hal-hazırda Azərbaycan Hökuməti tərəfindən aparılan pul-kredit tənzimlənməsi üsul və vasitələrinin istifadə olunması lazımi nəticələri tam şəkildə verə bilmir. Pul-kredit siyasətinin əsas nəticələrindən biri olan istehsal sahələrinin fəaliyyətinin canlanması prosesi hələlik yox dərəcəsindədir. Digər tərəfdən, inflyasiyanın dayanması, valyuta sabitliyi və büdcə kəsirinin BVF-nun tələblərinə uyğun müəyyən hədlərdə saxlanması Azərbaycan Hökuməti tərəfindən müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilir. Sərt pul-kredit siyasətindən imtina isə hələlik aparılmır və bunun nəticəsi olaraq sülh şəklində maliyyə sabitliyi formalaşdırılır. Bu istiqamətdə isə dövlətin tənzimləmə üsulları yeni şəraitə uyğun aparılmalı və sərt pul-kredit siyasətindən əl çəkib kredit resurslarının istiqamətini özəl bölməyə yönəltmək lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması maliyyə potensialına təsirinin qiymətləndirilməsinə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə desək, vergi daxilolmalarının elmi cəhətdən proqnozlaşdırılmasının perspektiv inkişaf planının işlənilib hazırlanmasında, büdcə-vergi siyasətinin əsas xarakteristikalarının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol vardır.

Proqnozlaşdırma qarşıya qoyulmuş tapşırıqları daha optimal əsaslandırmağa, inkişaf perspektivini müəyyən etməyə imkan yaradır.

Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması maliyyə potensialına təsirinin qiymətləndirilməsinə qərarların hazırlanmasının və qəbul edilməsinin əsasını təşkil edir. Vergi gəlirləri üzrə proqnozlaşdırmanın əsas vəzifəsi büdcə tapşırıqlarının kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərini müəyyən etmək və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının perspektiv proqramını iqtisadi cəhətdən əsaslandırmaqdır. Burada vergi proqnozlaşdırılmasının əsasını qanunvericilik bazasında işlənilib hazırlanmış vergi konsepsiyası təşkil etməlidir. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının əsas məqsədi onun uzaq perspektiv üçün yerinə yetirilməsidir. Bu baxımdan, vergi gəlirləri üzrə daxilolmaların gələcək dövr üçün planlaşdırılmasının taktika və strategiyaları müəyyən edilməlidir.

Vergilər üzrə büdcə tapşırıqlarının düzgün işlənilib hazırlanması, rüblər üzrə vergi daxilolmalarının müəyyən edilməsində taktiki vəzifələri yerinə yetirir. Bu vəzifələrin həlli vergitutmada strateji məqsədlərin tətbiqini hüquqi bazada müəyyən edir. Bu halda, vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması üzrə aparılmış elmi tədqiqatların nəticələri cari vergi öhdəliklərinin icrası zamanı faktiki müəyyən edilmiş hesabat və analitik

göstəricilərə əsaslanmalıdır. Bu məlumatların toplanması və işlənməsi cari il üçün vergitutmada müsbət və mənfi halların aşkarlanmasına imkan yaradır.

Vergi xidməti orqanları büdcə üzrə vergi münasibətlərində operativ vergi müdaxiləsi metodlarından geniş istifadə edərək, vergi pozuntularının qarşısını alırlar. Aparılmış yoxlamalar zamanı ödənilməmiş vergi məbləğləri aşkara çıxarılır və həmin məbləğlərin ödənilməsinin təmin olunması nəticəsində büdcə tamamlanır. Bu da son nəticədə, bütün vergi sisteminin və ayrı-ayrı vergilərin səmərəliliyini müəyyən edir. Bütün bunlar qəbul olunmuş vergi konsepsiyasının həm optimallığını, həm də iqtisadi reallıqlara uyğun olaraq, vergitutmanın tənzimlənməsini zəruri edir. Cari maliyyə ilində vergi öhdəliklərinin icrasının yerinə yetirilməsində vergi münasibətlərinin məzmununun analitik tədqiqatları – strateji vergi proqnozlaşdırılmasının uğurla həyata keçməsinə şərait yaradır.

Strateji vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması idarəetmənin nəzəriyyə və praktikasında mühüm yer tutur.

Orta müddətə vergi daxilolmalarının proqnozunun maliyyə potensialına təsirinin qiymətləndirilməsinə hazırlanmasında aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilməlidir:

- Ərazi və mülkiyyət üzrə gəlirlilik (burada Respublikanın maliyyə təminatı və büdcənin səmərəliyi əmsallarından istifadə olunmalıdır), respublikanın ayrı-ayrı istehsal sahələrinin texniki avadanlıqlarla təzələnməsinə olan tələbatı, əmək haqqı, Respublikanın resurs bazası, ölkənin idxal-ixrac əməliyyatları, istehsal və sosial infrastrukturun keyfiyyəti, nəqliyyat magistralları ilə təmin olunması və s. iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməlidir. Bu məlumatlar respublikanın məcmu gəlirlərini təşkil edir. Ona görə də, bu məlumatlar əsasında iqtisadi, maliyyə və vergi potensialının informasiya bazası müəyyən edilməli və dövrü olaraq təhlil edilməlidir:

- Respublika iqtisadiyyatının iqtisadi inkişaf tempi nəzərə alınmaqla, vergi daxilolmalarının həcmnin proqnozlaşdırılması. Bu məlumatların büdcənin ayrı-ayrı maddələrinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, həmin məlumatlarda respublikanın resurslara olan tələbatları, subsidiyalar, subvensiyalar, dotasiyalara və transfert maliyyələşdirmələrə olan ehtiyacları daha ətraflı əks olunmalıdır. Respublikanın potensial gücünün müəyyən edilməsi, vergitutmada güzəştli recimin həyata keçməsinə şərait yaradır. Bu da vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi məsələlərinin həllində mühüm rol oynayır.

- Əmlakın bütün növlərinin hərtərəfli inventarizasiyası və iqtisadiyyatın resursa olan ehtiyacı əsasında respublikanın sosial-iqtisadi tələbatının proqnozlaşdırılması.

Mülkiyyət münasibətlərində (o cümlədən dövlət, qeyri-dövlət və şəxsi) isə iqtisadi maraqların stimullaşdırılması mexanizmi üzrə lazımı işlər həyata keçirilməlidir.

- Büdcənin kəsirinin, inflyasiya səviyyəsinin, və bazarın konyukturasının müəyyən edilməsi.

Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması zamanı yalnız fiskal məsələlər reallaşmır, həm də vergi tənzimlənməsi sahəsində olan nəzarətin taktika və strategiyasının optimallaşdırılmasının əsasları qoyulur.

Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması zamanı maliyyə menecmentini baza ünsürlərdən biri kimi nəzərdən keçirmək tamamilə qanunauyğundur. Maliyyə menecmenti ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının idarə edilməsi baxımından nəzərdən keçirilməlidir. Dövlət maliyyə menecmentini inkişaf etdirməlidir. Hazırki sistemin idarə edilməsini Maliyyə Nazirliyi və onun idarələri Vergilər Nazirliyi, Xəzinədarlıq və digər dövlət idarəetmə orqanları həyata keçirirlər. Dövlət tərəfindən vergi daxilolmalarının planlaşdırılmasının əsas məqsədi hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən vergilərin ödənilməsi nəticəsində, maliyyə resurslarının həcminin müəyyən edilməsidir. Bu resursların planlaşdırılması zamanı hakimiyyət orqanları əvvəlcə vergitutmanın mümkünlüyünün maksimum səviyyəsini müəyyən etməlidir. Bu, cəmiyyətin inkişafı ilə dövlət tələbatlarının artımı uçotuna əsaslanmalıdır. Artan maliyyə tələbatlarının obyektivliyi iqtisadçı-alim A.Vaqner tərəfindən «eyni adlı» qanunda əsaslandırılmışdır. Bu qanun dövlət xərclərinin bir çox səbəblərdən (əhalinin artımı, qeyri-istehsal sahələrinin, xidmət sferasında olan tələbatlarının artması, əhalinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi və s.) daimi artan meylini müəyyən etmişdir.

Müəyyən dövr üçün vergi daxilolmaları üzrə müqavilə tapşırıqlarının hazırlanması bir-biri ilə əlaqədar olan məqsədlərlə bağlıdır. Bu məqsədlərə aşağıdakılar daxildir:

- ötən dövr ərzində iqtisadiyyatın inkişafında yaranmış meylləri uçota almaqla, vergi recimləri üzrə optimal variantların axtarışı;

- optimal vergiqoyma variantlarının qiymətləndirilməsində vergi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti, vergi ödəyicilərinin qrupları və s. üzrə məqsədəuyğun şəkildə bölüşdürülməsi;

- gələcək dövr üçün tətbiq olunacaq vergi recimləri variantının üstünlüklərinin elmi cəhətdən əsaslandırılması;

- ötən dövr üzrə büdcənin icrasında ekspertlərin rəyi nəzərə alınmaqla, yeni dövr üçün vergi daxilolmaları üzrə gəlirlərin layihəsinin hazırlanması;

- hökumət və parlament tərəfindən qəbul olunmuş büdcə öhdəliklərinin müzakirəsi və büdcəyə daxil olacaq vergilərin müvafiq qanunlar əsasında dəqiq müəyyən edilməsi;

- bu işin həyata keçirilməsində həm vergi ödəyiciləri, həm də rəsmi dövlət orqanları (Dövlət Statistika Komitəsi, Vergilər Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Xəzinədarlıq orqanları və digərləri) tərəfindən daxil olan məlumatlar əsasında idarəetmə qərarlarının hazırlanması üçün informasiyanın yığılması və işlənilməsinin anilitik mərhələsi həyata keçməlidir. Yığılmış və işlənilmiş materialların düzgünlüyü və tamlığı, büdcə üzrə daxil olacaq vergilərin norma və qaydalarının təkmilləşdirilməsində baza rolunu təşkil edir.

Vergi daxilolmalarının konkret məbləğinin hesablanması zamanı vergi ödəyiciləri ilə büdcə arasında olan qarşılıqlı münasibətlərin müsbət və mənfi təzahürlərinin ətraflı öyrənilməsinə, büdcəyə təsir göstərən amillərin təhlilinin aparılmasına və gözlənilməz (iqtisadi, maliyyə, büdcə və vergi) vəziyyətlərin meydana gəlməsi ehtimalının və vergi ödəyicilərinin məqsədləri ilə büdcə məqsədləri arasında olan fikir ayrılığının iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsinə ciddi əməl edilməlidir.

Nəzəri cəhətdən vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasında hər hansı bir metodun seçilməsi verginin növündən və vergi ödəyicisinin tipindən asılı olmalıdır. Vergi daxilolmaları üzrə planların hazırlanması zamanı əvvəlcədən qoyulmuş məqsəd mühüm əhəmiyyətə malikdir. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasına bu və ya digər metodun seçilməsi, işçilərin ixtisas səviyyəsindən və vergi xidməti orqanlarının texniki cəhətdən təchiz olunmasından da asılıdır. Hazırda vergi xidməti orqanlarında informasiya texnologiyaları sisteminin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Vergi xidməti orqanlarında avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin yaradılması vergi xidməti orqanlarının operativ fəaliyyətinin təmin edilməsinə, vergi ödəyicilərinin uçotunun və nəzarətinin nəticələri üzrə məlumatların dəqiqliyinin, mühasibat və vergi hesabatlarının keyfiyyətinin yoxlanmasına, vergi daxilolmalarının dinamikasının, vergi ödəyicilərinin tərkibinin və iqtisadi artım göstəricilərinin təhlilinə, vergi daxilolmaları üzrə proqnozların tərtibi üçün məlumatlar bankının formalaşmasına imkan verir.

Bundan başqa perspektiv dövr üçün vergitutma sisteminin hazırlanması məqsədi ilə idarəetmə qərarlarının operativliyinin təkmilləşdirilməsinə və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərindən səmərəli istifadə etməklə, vergi təsnifatı əsasında daxilolmaların həcmi planlaşdırmaq və konkret dövr üçün proqnozlar vermək olar. Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri üzrə tərtib olunmuş xüsusi kompüter proqramları vergilərin tərkibi üzrə kodlaşdırılmalıdır. Bu prosesin həyata keçirilməsi cari və perspektiv vergi daxilolmaları üzrə proqnozları operativ qaydada layihələşdirməyə imkan verir.

Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması maliyyə potensialına təsirinin qiymətləndirilməsinə zamanı riskin səviyyəsi də nəzərə alınmalıdır. Bu və ya digər qiymətləndirilən amilin təsirinin gözlənilməzliyindən asılı olaraq, vergi daxilolmaları cari plan dövründə ya azala bilər, ya da müəyyən səviyyədə artımla büdcəyə daxil ola bilər. Vergi öhdəlikləri üzrə planın yerinə yetirilməsi yeni vergi konsepsiyasının qəbulunu şərtləndirir. Bu konsepsiyayı işləyib hazırlayarkən milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmalı və eyni zamanda beynəlxalq təcrübədən də istifadə edilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində vergitutma bütün səviyyələrdə büdcənin formalaşdırılmasının yeni prinsiplərini qarşıya qoyur. Buna görə də dövlət vergi proqnozlaşdırılması prosesinin özünə də yeni baxışlarla yanaşmalıdır. Burada iqtisadi maraqların bir-birinə zidd olmasına baxmayaraq, ümumi taktika və strategiya ölkə daxilində sabit iqtisadi bazanı yaratmaqdan ibarət olmalıdır.

2.3. Regionların maliyyə potensialına vergi yükünün təsirinin qiymətləndirilməsi

Regionun fiskal potensialını hesablamaq üçün bir neçə üsul mövcuddur. Birincisi, həmin məqsədlə faktiki yığılan daxilolmaların göstəricisindən istifadə etmək mümkündür. Hazırda Azərbaycanda regionların fiskal potensialının meyarı kimi baza ilində faktiki yığılan gəlirlərin göstəricisindən istifadə olunur. İkincisi, əhalinin adambaşına olan gəlir göstəricisindən istifadə etmək olar ki, həmin göstərici fiskal potensialın nisbi səviyyəsinin əsas göstəricisidir. Adambaşı gəlir göstəricisindən artıq uzun illərdir ki, dünyanın bir çox ölkəsində fiskal potensialın nisbi meyarı kimi istifadə olunur. Üçüncü, fiskal potensialı ümumi regional məhsul (ÜRМ) göstəricisi vasitəsi ilə ölçmək olar. Dördüncü göstərici isə regionun ümumi vergi ödəyən ehtiyatlarının səviyyəsidir. Beşinci üsul «representativ vergi sistemidir». Nəhayət, altıncı üsul, representativ vergi sistemi üsulunun reqressiya təhlili ilə birgə istifadəsindən ibarətdir. Sadalanan alternativ üsulları açıqlayarkən, ilk növbədə, onların praktiki əhəmiyyətini araşdırmaq.

Hazırda Azərbaycanda regionların fiskal potensialını ölçən meyar kimi baza ilində faktiki yığılan ödəmələr göstəricisi götürülür ki, həmin göstərici baza ilindən sonra olan qanunvericilik dəyişikliklərinə görə korreksiya olunur. Baza ilinin məlumatından istifadə etmək prinsipi regionlarda yanlış stimulların əmələ gəlməsinin qarşısını alır, yəni regionları vergiləri azaltmağa sövq etmir, çünki transfertlərin həcmi bu halda cari ildə regionda yığılan ödəmələrin həcmindən asılı olmur. Lakin baza ilinin göstəricilərinin sonrakı illərdə baş verən dəyişikliklərə görə korreksiya edilməsi prinsipi heç də

mükəmməl və obyektiv deyil (yəni subyektiv yanaşma imkanını istisna etmir) və beləliklə, büdcələrarası transfertlərin müəyyənləşdirilməsi sistemi də tam dəqiq və «şəffaf» ola bilməz. Baza ilinin məlumatlarından istifadə olunması üsulu gələcəkdə regionlarda yanlış stimullar da yarada bilər: cari ildə ciddi fiskal səylər göstərməyən regionlar gələcəkdə belə «siyasətin» xeyrini də görə bilər (əgər baza ili indiki vaxta yaxınlaşdırılsa).

Regionun büdcəsinin gəlirlərinin ən aşkar mənbəyi – həmin ərazidə yaşayan vergi ödəyicilərinin gəliridir. Məhz buna görə regionun fiskal potensialının nisbi səviyyəsinin ən geniş istifadə olunan göstəricilərindən biri də adambaşına düşən gəlirlərin göstəricisidir.

Fiskal potensialın meyarı kimi istifadə olunan həmin göstəricinin ən böyük üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu göstərici üzrə məlumatları əldə etmək çox asandır. Dövlət Statistika Komitəsi hər il regionlar üzrə əhalinin orta adambaşına gəliri haqda məlumatı dərc edir. Həmin göstəricinin mənası son dərəcə aydın və obyektivdir və nəzəri baxımdan, bunun çox mühüm üstünlüyü vardır. Hətta xüsusi iqtisadi təhsili olmayan insanlar belə intuitiv olaraq başa düşürlər ki, adambaşına düşən orta gəlir göstəricisi necə hesablanır və niyə onu regionun fiskal potensialının nisbi səviyyəsinin münasib göstəricisi kimi qəbul etmək olar (təbii ki, «varlı» regionlarda insanlar da daha «varlıdır»).

Sadəlik adambaşına düşən orta gəlir göstəricisinin əsas üstünlüyü olmaqla yanaşı, eyni zamanda onun əsas nöqsanıdır. Azərbaycanda adambaşına düşən orta gəlir statistikasına heç də həqiqəti əks etmir, çünki müxtəlif regionların iqtisadiyyatında kölgə iqtisadiyyatının fərqli payı vardır. Lakin əgər orta gəlir göstəricisinin dəqiqliyi problemini qırağa qoysaq belə, bu göstərici regionun büdcə gəlirlərini generasiya etmək qabiliyyətini tam əks etmir. Məsələn, həmin göstərici, regionun hakimiyyətinin qeyri-rezidentlərə məxsus olan iqtisadi ehtiyatlara vergi qoymaq səlahiyyətini nəzərə almır. Təsəvvür edək ki, regionda turizm güclü inkişaf edib. Belə region, büdcə daxilolmalarının həcmində əksər hissəsini turistlərin həmin ərazidə sərf etdiyi xərclərin hesabına yığa bilər (məsələn, mehmanxana rüsumları və s.). Lakin eyni zamanda, regionun büdcəsində mövcud olan bu növ əlavə gəlir mənbələri həmin regionun əhalisinin gəlirlərində (yəni adambaşına düşən orta gəlirlərdə) əks olunmaya da (və ya qismən əks oluna) bilər. Başqa sözlə, regionun fiskal potensialını ölçmək məqsədilə istifadə olunan orta adambaşına düşən gəlir göstəricisinin nöqsanı ondan ibarətdir ki, bu göstərici heç də hər zaman regionun ixtiyarında olan ümumi vergi bazasının nisbi həcmi adekvat şəkildə əks etdirmir.

Bu göstəricinin Azərbaycanda istifadəsi ilə bağlı ən əsas problem ondan ibarətdir ki, adambaşına düşən orta gəlirlər üzrə məlumat mütəmadi şəkildə dərc olunsa da, həmin informasiyanın dəqiqliyi şübhə doğurur. Təkcə kölgə iqtisadiyyatının mövcudluğu ilə bağlı deyil; iqtisadi baxımdan Azərbaycan kimi ölkədə həmin göstəricinin müəyyən olunmasının texniki çətinliyindədir.

Regionun fiskal potensialını əks etdirə bilən üçüncü göstərici – ümumi daxili məhsulun regional analoqu olan ümumi regional məhsuldur (ÜRM). Ümumi regional məhsul, cari dövr üçün arada mövcud olan istehlakı çıxmaqla regionun iqtisadi ehtiyatlarının (torpaq, əmək, kapital) istifadəsi ilə istehsal edilən mal, iş və xidmətlərin ümumi dəyəri kimi müəyyənləşdirilir. Nəzərə alınsa ki, regionda istehsal edilən mal, iş və xidmətlərin ümumi əlavə dəyəri istifadə olunmuş iqtisadi ehtiyatların sahibləri tərəfindən əldə olunan ümumi gəlirə bərabərdir, onda ÜRM regional hakimiyyətin vergiyə cəlb edə biləcəyi ümumi gəlir həcmi əks etdirir. Fiskal potensialı hesablamaq üçün ÜRM adambaşına düşən orta gəlir göstəricisindən daha münasib bir göstəricidir, çünki ÜRM region daxilində generasiya edilən bütün gəlirləri, işçilərin yaşadığı yerdən və ya müəssisənin qeydiyyat yerindən asılı olmayaraq, daxil edir.

Təcrübədə ÜRM göstəricisində əsas yeri müvafiq regionda yaşayan fiziki şəxslərin gəliri tutacaq, çünki regionun əksər sakinləri yaşadığı yerdə işləyir (bu həm muzzla işləyənlərə, həm də öz biznesi olanlara aiddir). Bundan başqa, ÜRM həm də həmin regionda vergi ödəməli olan qeyri-rezidentlərin gəlirini daxil edir. Əgər yuxarıda qeyd olunan misal yada salsaq (burada söhbət turistlərdən gedirdi), adambaşına düşən orta gəlir göstəricisindən fərqli olaraq, ÜRM həm də mehmanxana xidmətləri üçün və region ərazisində edilən bazarlıq üçün sərf olunan vəsaitləri də əks etdirir.

Daha yığcam olmasına baxmayaraq, fiskal potensialın meyarı kimi istifadə olunan ÜRM-in də müəyyən nöqsanları var. İş orasıdır ki, müxtəlif vergi bazalarından müxtəlif dərəcələrə görə vergi tutulur, ÜRM isə, sadəcə olaraq, regionun iqtisadi ehtiyatları tərəfindən əlavə edilən bütün dəyərlərin cəmidir. Eyni zamanda, ümumi region məhsulunun hesablanması çox çətin bir prosesdir – burada böyük həcmdə məlumatların istifadəsi tələb olunur ki, onlar böyük gecikmə ilə (iki ilə yaxın) dərc edilir.

ÜRM-in digər çatışmazlığı, Azərbaycanda vergilərin struktur xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məsələn, hazırda müəssisənin mənfəət vergisi, fəaliyyət yerində deyil, qeydiyyat yerində ödənilir. Bununla bağlı olaraq fiskal potensial və ÜRM arasında müəyyən fərq yaranır. Digər ölkələrdə müəssisələrin gəliri onun fəaliyyət göstərdiyi bütün regionlar üzrə yayılır və həmin «yayım» düsturların əsasında hesablanır ki, bu

düsturlarda istehsal vahidlərinin yerləşməsi, satışların ərazi strukturu və digər bu kimi amillər nəzərdə tutulur.

Buradan nəticə çıxarmaq olar ki, ÜRM, fiskal potensialı ölçmək üçün adambaşına düşən orta gəlir göstəricisindən daha münasib meyar olsa da, burada regionun real vergi ödəyən ehtiyatları və ÜRM arasında müəyyən uyğunsuzluqlar mövcuddur. Həmin uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq səyləri daha bir göstəricinin yaranmasına gətirdi – bu, regionun «ümumi vergi ödəyən ehtiyatlar göstəricisidir».

Ümumi vergi ödəyən ehtiyatlar göstəricisi, regionun fiskal potensialı meyarı kimi çıxış etdikdə, ümumi regional məhsul ilə sıx bağlı olur. ABŞ-nın mərkəzi hakimiyyəti ÜVE-dən fiskal potensialın meyarı kimi hələ 1987-ci ildə istifadə etməyə başlamışdır.

Ümumi vergi ödəyən ehtiyatlar göstəricisinin təklif edilməsi onunla bağlı idi ki, ÜRM regiondakı təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi həcmi kifayət qədər əks etsə də, bəzi mərkəzi vergilərin və mərkəzi büdcədən regionun fiskal potensialına ayrılan transfertlərin təsirini nəzərə almır. ÜRM-i ÜVE-yə çevirmək üçün bəzi dəyişiklikləri etmək lazımdır. Birincisi, ümumi regional məhsuldan bəzi mərkəzi vergiləri çıxmaq lazımdır, çünki həmin vəsaitlər region və yerli büdcələr üçün gəlir mənbəyi deyil. ABŞ-da çıxılan mərkəzi vergilərə, sosial təminat və mərkəzi təqaüd fondlarına keçirilən ödəmələr daxildir. Sonra ÜVE-ni çıxarmaq üçün ÜRM-in regional göstəricisi, mərkəzi büdcədən müəssisələrə və fiziki şəxslərə ayrılan birbaşa transfertlərin məbləğinə artırılmalıdır. Həmin transfertlərə, mərkəzi təqaüd fondundan ayrılan vəsaitlər və işsizliyə görə ayrılan ödəmələr də daxildir – axı bu transfertlər region sakinlərinin və istehsalçıların rifahını yaxşılaşdıraraq, regionun büdcə ödəmələrini generasiya etmək qabiliyyətini də qaldırır. Azərbaycanda həmin göstəricidən istifadə edilərsə, ÜRM və vergi ödəyən ehtiyatların ümumi həcmi arasındakı müəssisənin mənfəət vergisinin strukturu ilə bağlı olan fərqləri aradan qaldırmaq üçün müəyyən düzəlişlər tələb olunacaqdır.

ÜVE-nin fiskal potensial göstəricisi kimi üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, ÜRM ilə müqayisədə regionun vergi ehtiyatlarının həcmi daha dəqiq əks etdirir. Onun nöqsanları isə ÜRM çatışmamazlığı ilə eynidir və ondan ibarətdir ki, bu göstəricinin çıxarılması üçün külli miqdarda məlumat tələb olunur. Prinsip etibarilə ÜVE müəyyən vaxt ərzində Azərbaycanda öz istifadəsini tapacaq, lakin hazırda onun hesablanması üçün lazım olan məlumatlar ümumiyyətlə yox dərəcəsindədir.

ÜRM-i ÜVE göstəricisinə çevirmək üçün tələb olunan düzəlişləri rəqəm nümunəsində göstərə bilirik. Düzəlişlərin birinci qrupu, müəssisələrin dolayı mərkəzi vergilərini və müəssisələrə, eləcə də əhaliyə ayrılan mərkəzi transfertləri nəzərə alan

düzəlişlərdir. Belə düzəlişlərin zəruriyyəti ondan irəli gəlir ki, dolayı mərkəzi vergilər regionların büdcə ödəmələrini generasiya etmək qabiliyyətini azaldır, hüquqi və fiziki şəxslərə verilən subsidiyalar isə, əksinə, regionların fiskal potensialını artırır. Edilən düzəlişlər çox ciddi də ola bilər, çünki dolayı vergilərin əsas komponentləri – sosial sığorta və təqaüd fondlarına ayrılan vəsaitlərdir.

Rəqəmləri göstərməklə bu düzəlişlərin mahiyyətini açıqlayaq. Fərz edək ki, A regionunun ÜRM-i 5 000 vahidə bərabərdir. Region müəssisələri mərkəzi büdcəyə 600 vahid miqdarında dolayı vergi keçirir (məsələn, əmək haqqı fondundan sosial sığortaya keçirilən ödəmələr). Bununla belə region müəssisələri və əhalisi mərkəzi büdcədən 100 vahid məbləğində subsidiya alır. Həmin göstəricilərə görə edilən düzəlişlərin miqdarı beləliklə 4500 vahidə bərabərdir.

Düzəlişlərin ikinci qrupu müəssisələrin mənfəət vergisi (MMV) strukturunun xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, MMV müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi yerdə deyil, onun qeydiyyatda alındığı yerdə ödənilir. Əgər regionlar müstəqil şəkildə vergi dərəcələrini təyin etmək hüququna malik olsaydı, müəssisələr vergi dərəcəsi aşağı olan regionlarda qeydiyyatdan keçərdi (məsələn, dağlıq regionlarda vergi dərəcəsi aşağı olduğu üçün orada qeydiyyatdan keçmək daha sərfəlidir). Bununla bağlı olaraq regionun vergi ödəyən ehtiyatları və ÜRM arasında fərq əmələ gəlir, çünki ÜRM bütövlükdə regionda əldə olunan gəliri nəzərə alır və burada müəssisənin harada qeydiyyatdan keçdiyi heç bir rol oynamır. Beləliklə, yuxarıda alınan ara nəticədən regionun ərazisində yerləşən, lakin digər regionda qeydiyyatdan keçən müəssisələrin gəlirini çıxmaq və alınan məbləğə regiondan kənar yerləşən, lakin regionda qeydiyyatdan keçən müəssisələrin əldə etdiyi gəliri əlavə etmək lazımdır. Nəticədə alınan rəqəm regionun ümumi vergi ödəyən ehtiyatlarını əks etdirəcək.

A regionu üçün göstərdiyimiz rəqəm nümunələrini davam etdirək. Fərz edək ki, regionun ərazisində bir sıra müəssisə təsərrüfat fəaliyyətilə məşğuldur, lakin onlar digər regionda qeydiyyatda alınıb və, təbii ki, həmin regionda vergi ödəyir. Fərz edək ki, həmin müəssisə fəaliyyət göstərdiyi regionun ərazisində 1300 vahid həcmində gəlir əldə edib. Həmin məbləğ yuxarıda göstərilən ara nəticədən çıxılmalıdır. Bununla belə elə şirkətlər də var ki, onlar A regionunda qeydiyyatda alınıb və burada vergi ödəyir, lakin təsərrüfat fəaliyyətini təkcə A regionunun ərazisində deyil, eyni zamanda digər regionların ərazisində də həyata keçirir. Tutaq ki, həmin müəssisələr regiondan kənar fəaliyyətinin nəticəsində əlavə gəlir əldə edir, və həmin gəlir 1400 vahid təşkil edir. Bu halda həmin məbləğ ara nəticəyə əlavə olunmalıdır. Son nəticədə A regionunda ümumi vergi ödəyən ehtiyatların 4600 vahidə bərabər olduğunu alırıq.

Fiskal potensialın yuxarıda araşdırılan bütün göstəricilərinə xas olan birtərəfliyi aradan qaldırmaq üçün ABŞ-da «representativ vergi sistemi» (RVS) adlanan üsul hazırlanıb və uğurla tətbiq olunur. RVS-nin təməlinə qoyulan əsas ideya ondan ibarətdir ki, burada orta fiskal səyləri ilə bütün regionlarda bərabər vergi tərkibi və dərəcələrin istifadə olunması şərtilə yığıla biləcək büdcə ödəmələrinin məbləği hesablanır (ABŞ-da ştatlar müstəqil şəkildə yerli vergilərin tərkib və strukturunu, eləcə də vergi dərəcələrini təyin etmək hüququna malikdir) [86]. Bu üsuldan istifadə etmək üçün faktiki yığılan vergilər (eləcə də qeyri-vergi ödəmələri üzrə) və vergi bazaları üzrə, bütün araşdırılan vergi və regionlar üzrə məlumat əldə etmək lazımdır. Bütün vergi bazaları və regionlar üzrə məlumat yığıldıqdan sonra və hər bir regionda hər hansı bir verginin yığılması üçün tələb olunan fiskal səylərin orta səviyyəsini müəyyənləşdirdikdən sonra, hər bir regionun, orta fiskal səylərlə əldə edə biləcəyi daxilolmaların həcmi hesablaya bilərik (bütün regionlarda eyni (orta) vergi yığılmasında eyni vergi dərəcələri olsaydı). Məhz bu kəmiyyət, regionun fiskal potensialının meyarı kimi qəbul olunur. RVS-nin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bütün hesablamalar dezaqreqasiya olunmuş məlumatların əsasında aparılır və regiondakı vergi bazalarının bütün xüsusiyyətlərini nəzərə alır.

RVS-nin tətbiqi beş mərhələnin həyata keçirilməsini tələb edir:

- 1) hər region üçün yerli büdcənin bütün gəlir növləri müəyyənləşdirilir;
- 2) müxtəlif regionların gəlir növünün vahid təsnifatı tərtib olunur;
- 3) hər gəlir sinfi üçün standart (normativ) vergi bazasının tərtibi müəyyənləşdirilir;
- 4) hər vergi bazası üçün representativ (orta) vergi dərəcəsi təyin olunur;
- 5) hər regionun fiskal potensialı hesablanır.

Aşağıda hər bir mərhələ üzərində daha ətraflı dayanacağıq.

Regionların fiskal potensialını maksimal dərəcədə dəqiq əks etdirən göstəricini əldə etmək üçün, representativ vergi sistemi region və yerli büdcələrə daxil olan bütün vergi və qeyri-vergi ödəmələrini nəzərə almalıdır. Hər bir region üzrə RVS-nə daxil edilən ödənişlər bütün yerli vergiləri, eləcə də qeyri-vergiləri – nəqliyyat vasitələrinin sahiblərindən tutulan vergi, lisenziya ödəmələri, qeydiyyat rüsumları, müxtəlif icazələr (hər hansı bir fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq hüquqları) üçün tutulan ödəmələr, kommunal xidmətlərə görə ödənişləri və müxtəlif cərimələri əhatə etməlidir. Müxtəlif regionlarda həmin vergi və qeyri-vergi ödəmələrinin tərkibi fərqli ola bilər. Eyni zamanda regional hakimiyyətin sərəncamında olan müəssisələrin gəliri də regionun fiskal potensialını artırır və buna görə həmin gəlirlər də fiskal potensialın dəyərləndirilməsində nəzərə alınacaq gəlir mənbələrinə daxil edilməlidir.

Müxtəlif regionlarda yerli vergilərin tərkibi fərqli ola bilər. Eyni zamanda onlar müxtəlif qaydalar əsasında tutula bilər. Məhz buna görə vergilərin representativ strukturunu qurmaq üçün müxtəlif regionlarda yığılan bütün ödəmələrin vahid sxem üzərində təsnifatını aparmaq lazımdır. Həmin təsnifatın təməlinə gəlir mənbələrinin oxşarlığı prinsipi qoyulur.

ABŞ-ın vergi təcrübəsində representativ vergi strukturu ünsürlərini vergi komponentləri adlandırırlar. Məsələn, bir qrupa tünd spirtli içkilər üçün tutulan region aksiz vergilərini birləşdirmək olar. Hər hansı bir şəkildə belə vergi, yəqin ki, hər bir regionda mövcuddur, lakin müxtəlif qaydalar və dərəcələrlə ödənilir. Onları bir qrupa birləşdirərək – vergi sisteminin eyni komponentinə – gələcəkdə xırda gəlir növlərilə deyil (onlar hər bir regionda müxtəlif ola bilər), daha azsaylı standart vergi komponentləri ilə işləyə bilərik. Məsələn, Kanadanın representativ vergi sistemi 33 komponentdən ibarətdir: həmin komponentlərə aid olan məlumatlar Kanadanın hər 10 regionu üçün dərc olunur. ABŞ-da representativ vergi sistemində 27 növ vergi daxildir ki, onlar ştat səviyyəsində tutulur, o cümlədən, detallaşdırılmış komponentlər, məsələn «tünd spirtli içkilərin ümumi satışından bəzi vergilər» və vasitəli komponentlər, məsələn «ümumi satışdan və satışdan gələn ümumi daxilolmalar üzrə vergilər». ABŞ-ın representativ vergi sisteminin vergi komponentlərinin tam siyahısı cədvəldə verilir.

Cədvəl 2.18

ABŞ-ın representativ vergi sistemində istifadə edilən vergi komponentləri və vergi bazaları

Vergi komponenti	Vergi bazası
Ümumi satışdan və satışdan gələn ümumi daxilolmalar üzrə vergilər	Xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin bəzi kateqoriyaları üzrə pərakəndə satış və satışdan gələn daxilolmaların dövriyyəsinin həcmi
Totalizator dövriyyəsi üzrə bəzi vergilər	«Stavkalar» qəbul olunan yarışlarda, ippodromlarda, stadionlarda bukmeyker mərkəzlərinin dövriyyəsi
Motor yağının satışı üzrə bəzi vergilər	Qallonlarla benzinin istifadəsi
Sığorta müəssisələrinin bəzi vergiləri	Həyat sığortalanması, tibbi sığorta, əmlak və vətəndaşlıq məsuliyyəti sığortası üzrə sığorta mükafatları
Tütün məhsulları üzrə bəzi vergilər	Siqaretlərin istifadəsi həcmi (qutu ilə)
Mədəni-tamaşa müəssisələrinin dövriyyəsi üzrə bəzi vergilər	Mədəni-tamaşa müəssisələrinin dövriyyəsi
Bəzi kommunal xidmətlərə görə ödəmələr	Elektrik enerjisi, qaz təminatı müəssisələrinin, eləcə də telefon kompaniyalarının gəlirləri
Tünd spirtli içkilərin satışı üzrə bəzi vergilər	Tünd spirtli içkilərin istehlakı həcmi (qallonlarda)
Pivə satışı üzrə bəzi vergilər	Pivə istehlakı həcmi (barrellə)

Çaxır satışı üzrə bəzi vergilər	Çaxır istehlakı həcmi (barrelə)
Nəqliyyat vasitələrini idarə etmək üçün verilən vəsiqələrə görə yığılan rüsumlar	Verilən vəsiqələrin sayı
Müəssisələrin qeydiyyatı üçün yığılan rüsumlar	Müəssisələrin sayı
Ov və balıq ovu üçün verilən lisenziyalara görə rüsumlar	Verilən lisenziyaların sayı
Tünd spirtli içkilərin satışı üçün verilən lisenziyalara görə rüsumlar	Verilən lisenziyaların sayı
Minik avtonəqliyyatının qeydiyyatına görə tutulan rüsumlar	Minik avtomobillərinin qeydiyyat sayı
Yük nəqliyyat vasitələrinin qeydiyyatına görə tutulan rüsumlar	Yük nəqliyyat vasitələrinin qeydiyyat sayı
Fiziki şəxslərdən adambaşı vergilər	Mərkəzi büdcəyə daxil olan adambaşı vergilər üzrə öhdəliklər
Müəssisələrin mənfəət üzrə vergisi (korporasiyaların gəliri)	Müəssisələrin gəliri
Yaşayış evi üçün əmlak vergisi	Yaşayış fondunun bazar qiyməti
Fermalar üçün əmlak vergisi	K/t əmlakının bazar qiyməti
Kommersiya və sənaye müəssisələrinin mülkiyyəti üzrə əmlak vergisi	Maddi-ticari ehtiyatların, əmlakın, sənaye avadanlığının xalis balans dəyəri
Kommunal müəssisələr üzrə əmlak vergisi	Elektrik və qaz təminatı müəssisələrinin, eləcə də telefon kompaniyalarının əsas fondlarının xalis balans dəyəri
Vərəsəlik və bağışlama vergiləri	Mərkəzi büdcəyə keçirilən vərəsəlik və bağışlama üzrə vergi daxilolmaları
Neft-qaz hasilatı üzrə vergi	Neft-qaz hasilatı həcmi (cari qiymətlərlə)
Kömür hasilatı üzrə vergi	Kömür hasilatı həcmi (cari qiymətlərlə)
Faydalı qazıntıların hasilatı üzrə vergi (yanacaq xaric)	Faydalı qazıntıların hasilatının həcmi (cari qiymətlərlə)
Digər vergilər	Fiziki şəxslərin gəliri

Növbəti mərhələdə hər vergi komponenti üçün onun standart vergi bazası müəyyənləşdirilir. Bəzi hallarda standart bazanın təyin edilməsi üçün bilavasitə qüvvədə olan qanunvericilikdən istifadə etmək olar. Bu yalnız hər hansı bir verginin bütün regionlarda eyni vergi bazası olduqda və eyni zamanda, bütün regionlarda həmin verginin vergi bazasının həcminə dair məlumat toplanıldıqda mümkündür. ABŞ-da oxşar yerli vergilərin vergi bazası çox fərqlidir, lakin Azərbaycanın müxtəlif regionlarında eyni vergilər, bir qayda olaraq, eyni vergi bazası strukturuna malikdir, xüsusilə, əgər söhbət tənzimlənən vergilərdən gedirsə (bu vergilərdən gələn daxilolmalar müəyyən dərəcədə mərkəzi və region büdcələri arasında bölüşdürülür).

Lakin bəzi vergi komponentləri üçün standart vergi bazası təyin etmək heç də asan deyil. Bir çox region və yerli vergilər üçün, eləcə də qeyri-vergi ödənişləri üçün müxtəlif regionlarda normativ vergi bazasının tərkibi fərqli ola bilər və ya normativ vergi bazalarına

dair məlumat əldə edilməyə bilər. Belə hallarda bu növ vergi komponentlərinin vergi bazasını vasitəli şəkildə ölçülə bilən göstəricilər tapmaq lazım olur.

Standart vergi bazasının həcmi əks etdirən vasitəli göstəricilərə dair tələblər aşağıdakılardır:

1) bu göstəricilər mümkün qədər sıx şəkildə normativ vergi bazası ilə (yeni standart kimi seçilmiş vergi bazası ilə) korrelyasiya etməlidir (əlaqəli olmalıdır);

2) onlar mümkün qədər dəqiq təyin edilməlidir yəni, birmənalı olmalıdır;

3) bu göstəricilər üzrə bütün regionlar üçün müqayisə oluna biləcək məlumat əldə olunmalıdır. ABŞ-da normativ vergi bazasının həcmi əks etdirən vasitəli göstərici kimi müxtəlif regionlarda tünd spirtli içkilərin istehlak həcmi (qallonlarda) nümunə kimi göstərmək olar.

Bu, «tünd spirtli içkilərin ümumi satışından bəzi vergilər» komponentinin vergi bazasının meyarıdır. Pərakəndə satış dövriyyəsinin həcmi və xidmət sahəsinə aid olan bəzi müəssisələrin satış fəaliyyətindən gələn daxilolmalar isə «ümumi satışdan və satışdan gələn ümumi daxilolmalar üzrə vergilər» komponenti üçün vergi bazasının vasitəli meyarı kimi çıxış edə bilər.

Belə yanaşmanın mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, standart vergi bazalarının ölçülməsi üçün istifadə edilən məlumatlar, mütləq regionların hakimiyyətinə tabe olmayan müstəqil mənbələrdən götürülməlidir.

İnformasiya mənbələrinin tərkibi, eləcə də məlumatların özü hər vergi komponenti üçün vergi bazasının seçilməsi barədə qərar qəbul etməzdən əvvəl diqqətlə yoxlanılmalıdır. Məsələn, ümumi satış həcmindən olan vergilər üçün standart vergi bazası kimi ümumi dövriyyə göstəricisini istifadə etmək meylə yarana bilər.

Həmin göstərici üzrə məlumatlar Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən dərc olunur. Lakin Dövlət Statistika Komitəsinin regional şöbələri tərəfindən qeydiyyatdan alınan mal dövriyyəsi həcmi, təbii ki, vergi müfəttişlərinin nə dərəcədə səmərəli işləməsindən, onların keçirdiyi yoxlamaların keyfiyyətindən asılıdır.

Bundan başqa, regional vergi xidmətləri rəsmən mərkəzi vergi xidmətinə tabe olsa da, regional hakimiyyət orqanları onlara təsir göstərə bilər. Repräsentativ vergi sisteminin komponentlərini ölçmək üçün göstəriciləri seçdikdə bu növ problemlərdən qaçmaq lazımdır.

Regionların vergi potensialının qiymətləndirilməsi

Sahələrdə sahələr(regionlar) yaradılan ümumi əlavə dəyər – sahələrdə(sahələr(regionlar)da) aqreqatlaşdırılmış şəkildə iqtisadi aktivlik səviyyəsini ən yaxşı formada xarakterizə edən gəlir göstəricisidir. Bu, göstərici əsasında vergi

potensialının qiymətləndirilməsinin bir neçə variant mümkündür. Bunlardan ən sadəsi **məhsula orta vergi yükü**dür(dərəcəsidir).

Orta effektiv vergi dərəcəsinin (τ) faktiki ümumi regional məhsula hasili bu sahənin (regionun) vergi potensialının qiymətini verəcək:

$$RVO_i = \tau \cdot RUM_i$$

Burada, τ - orta effektiv vergi dərəcəsi, sahələrin (regionların) cəmi vergi öhdəliklərinin onların ümumi məhsullarına nisbəti kimi təyin edilir.

RVO_i - i-ci sahənin (regionun) vergi öhdəliklərinin qiymətidir (vergidaxilolmaları+ borc artımı kimi təyin edilir)

RUM_i - i-ci sahənin (regionun) ümumi məhsuludur.

Burada. vergi öhdəlikləri dedikdə sahənin (regionun) faktiki vergi gəlirləri və büdcəyə borc yığımlarının artımının (vergi qalığı və vaxtı ötmüş ödəməmələr) məcmusu başa düşülür. Bu, regionun müəssisələrinin əlavə vergilərini xarakterizə edən göstiricidir. Əlavə (büdcədən kənar) vergilər üçün vergi potensialının qiymətləndirilməsi (büdcəyə yığılan vergilərdən fərqli olaraq) regionların vergi yığıma üzrə səylərinin fərqli olmasını nəzərə almamağa imkan verir, yəni vergi dərəcələrinin fərqliliyini bərabərləşdirməyə imkan verir. Məsələn, bu metodla Rusiya Federasiyasının uyğun olaraq ümumiləşmiş büdcəsi üçün $\tau = 0,241$ tapılmışdır. Başqa sözlə, əlavə dəyərə qoyulan vahid effektiv vergi dərəcəsi ölkə üzrə orta hesabla 24,1%-dir.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə qiymətləndirmənin istifadəsi bir sıra fərziyələrə əsaslanır. Birincisi, bütün sahələr üçün vahid əlavə dəyərə qoyulan vergi yükünün sabit olması fərz edilir. Bundan əlavə belə qiymət sahələri (regionları) qeyri-bərabər şəraitə salır. Başqa sözlə, iqtisadi miqyasda böyük sahə (region) bu qiymətləndirməyə böyük çəki ilə daxil olur. Belə bir metodun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, sahələr(regionlar) üzrə proqnozların cəminin mütləq xətası sıfırara bərabər olacaq, yəni regionlar üzrə qiymətlərin cəmi faktiki vergi yığımlarına bərabər olacaq. Bu büdcə planlaşdırması üçün əlverişli ola bilər, amma nəzərə almaq lazımdır ki, sahələr (regionlar) üzrə vergi potensialının qiymətləndirilməsinin keyfiyyəti (standart səhv, xəta) eyni olmayacaq. İqtisadi mənada iri regionlar üçün qiymət kiçik regionlarla müqayisədə daha dəqiq olacaq. Büdcələrarası tarazlıq (bərabərlik) məqsədilə sahələrdə (regionlarda) vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün bu fakt kifayət qədər çatışmamazlıq hesab olunur ki, bu da həmin metodun əhəmiyyətini azaldır.

Bu çatışmamazlıq qiymətləndirmə metodları üçün reqressiya metodlarından istifadə etməklə aradan qaldırıla bilər. Miqyas effektinin (yəni böyük və kiçik təsirinin aradan

qaldırılması) tam aradan qaldırılması **çəkili ən kiçik kvadratlar üsulundan** (ÇƏKKÜ) istiadə etməklə mümkündür[3]. Bundan əlavə vergi öhdəliklərinin sahənin (regionun) ümumi məhsulundan asılılığı tədqiqinin təcrübəsi göstərir ki vergi yükü adambaşına sahənin (regionun) ümumi məhsulunun artımı ilə artır. Sahə (region) nə qədər varlıdırsa, onda o yaradılan əlavə dəyərdən daha çox vergi verir. Xətti reqresiya modelində bu statistik əhəmiyyətli olan sabitin mənfə alınması ilə özünü göstərir. Bu mənfə sabit isə adambaşına regional gəlirdən hər hansı bir hipotetik vergi tutmama səviyyəsi kimi interpretasiya olunur.

ÇƏKKÜ ilə vergi potensialının qiymətləndirilməsinin nəticəsini aşağıdakı kimi təsfi etmək olar:

$$RVP_i = (-c_1 + c_2 \cdot ABRUM_i) \cdot N_i$$

Burada, $ABRUM_i$ - i sahənin (regionun) adambaşına ümumi məhsulunun vergi potensialının qiyməti;

RVP_i - i sahəsində (regionunda) vergi potensialının qiyməti (vergi daxilolmaları + vergi ödəməmələrinin artımı);

N_i – sahədəki (regiondakı) əhalinin sayı;

c_1, c_2 - parametrlərdir.

Sahənin (regionun) ümumi məhsulu əsasında vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodikalarının qarşı-qarşıya qoyulmasının nəticələri göstərdi ki ÇƏKKÜ ilə qiymətləndirmə tarazlaşma məqsədilə daha korrektdir. Çünki hər bir sahənin (regionun) tövhəsini bərabərləşdirir ki, bu da nisbi səhvədə minimal dispersiya almağa imkan verir.

Reprezentativ vergi sistemi metodu ilə vergi potensialının qiymətləndirilməsi

Bu metoddan istifadə məhduddur, çünki vergi bazaları haqqında kifayət qədər statistik informasiya yoxdur. Vergi dərəcələri və güzəştlər müxtəlif əmtəə qrupları və fəaliyyət növləri üçün fərqlidir. Hökumət tərəfindən qoyulan və sahələrin (regionların) vergi ödəmək gücləri ilə bağlı olmayan vergi dərəcələri və güzəştlər vergi potensialının qiymətləndirilməsində nəzərə alınmalıdır.

Müqayisə üçün Rusiya Federasiyası üçün 2015-cu ilin ümumiləşmiş büdcəsində bütün vergi yığımlarının 90%-ni təşkil edən bir sıra əsas vergilər üzrə vergi potensialının qiymətləndirilməsi təsvir edilib. Bunlar – ƏDV, mənfəət vergisi, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, bir sıra aksizlər və təbii resurlardan istiyadəyə görə ödəmələr, müəssisələrin əmlak vergisi, yaşayış yerinin saxlanması və sosial infrastruktura görə vergilər və satışdan vergilərdir. Qalan vergilər isə bircins toplum kimi ayrılıqda

modelləşdirilib. Həmçinin büdcədən kənar olan nəqliyyat fondu üçün də vergi potensialının qiymətləndirilməsi aparılıb.

İstifadə edilən metodologiyanın bir sıra xüsusiyyətlərini qeyd edək:

Artıq deyildi ki, bu qiymətləndirmə, vergi bazalarının faktiki qiymətləri (əgər belə məlumatlar Statistika Komitəsi və ya Vergilər Nazirliyi tərəfindən verilərsə), yaxud onların xarakteristikaları (təxminən faktiki baza ilə əlaqəsi olan, ya da bazanın qiymətini müəyyən edən makroiqtisadi göstəricilər) əsasında reqresiya analizi metodlarını tətbiq etməklə aparılır.

Burada reqresiya metodunun effektiv vergi dərəcələrinin sadə ortalaması metodundan üstünlüyü ondan ibarətdir ki, reqresiya metodu verilmiş göstəricinin uyğun vergi bazasını nə dərəcədə yaxşı xarakterizə etdiyini qiymətləndirməyə imkan verir. Qeyd edək ki, reqresiya metodu vergi yığımındaki subyektiv fərqləri nəzərə alır.

III FƏSİL. VERGİ PROQNOZLAŞDIRILMASININ BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNƏ TƏSİRİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Optimal vergi rejiminin büdcə gəlirlərinə təsirinin müəyyənləşdirilməsi

Əlavə dəyər vergisinin və mənfəət vergisinin optimal dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi

Əlavə Dəyər Vergisi (ƏDV) ölkənin dövlət büdcəsinin gəlirlərində və Vergilər Nazirliyinin topladığı vergilərin məbləğində əhəmiyyətli paya malikdir. Belə ki, son dövrlər ƏDV dövlət büdcəsinin gəlirlərindəki payına görə 1-ci yerə malik olmuşdur. ƏDV büdcə gəlirlərinin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə bərabər əsas funksiyalarından biri də iqtisadiyyata nəzarət etməsindən ibarətdir. Ona görə də inkişaf etmiş Avropa dövlətlərinin əksəriyyətində iqtisadiyyata nəzarəti gücləndirmək və kölgə iqtisadiyyatının miqyasını aşağı salınması məqsədi ilə ƏDV dərəcəsi müntəzəm olaraq aşağı salınmışdır.

Effektiv vergi siyasətinin həyata keçirilməsi xeyli dərəcədə vergi dərəcələrinin, o cümlədən ƏDV dərəcəsinin optimal səviyyədə olmasından asılıdır. ƏDV dərəcəsinin optimal səviyyəsinin tapılması müəyyən tədqiqatların aparılmasını zəruri edir. Bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda optimal vergi yükünün (I və II tip Laffer nöqtələrinin tapılması), o cümlədən ayrı-ayrı vergi dərəcələrinin optimal səviyyəsinin tapılması üçün müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Ölkə iqtisadiyyatı üçün ƏDV-nin optimal dərəcəsinin elmi əsaslarla öyrənilməməsi, digər tərəfdən belə tədqiqatların müntəzəm aparılmasının zəruriliyi nəzərə alınaraq ekonometrik modelləşdirmənin köməyi ilə ƏDV-nin optimal dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi tədqiqatı yerinə yetirilmiş və nəticələr təhlil edilmişdir.

$$EDV_D(t) = C(1) + C(2)*EDV_DER(t) + C(3)*EDV_DER(t)^2 \quad (1)$$

Burada, $EDV_D(t)$ - t ilində ƏDV üzrə daxilolmalar, min manatla; $EDV_DER(t)$ – t ilində ƏDV dərəcəsi, faizlə; $C(1)$, $C(2)$, $C(3)$ – parametrlərdir.

(1)– in Eviews Tətbiqi Proqram Paketində qiymətləndirilməsinin nəticəsindən alınmış ekonometrik model aşağıdakı kimidir:

$$EDV_D(t) = 8202080.348 - 697551.3929*EDV_DER(t) + 14495.97765*EDV_DER(t)^2 \quad (2)$$

(Std. Səhv)	(2170117.0)	(202017.5)	(4624.757)
(t-Statistica)	(3.779557)	(-3.452926)	(3.134430)

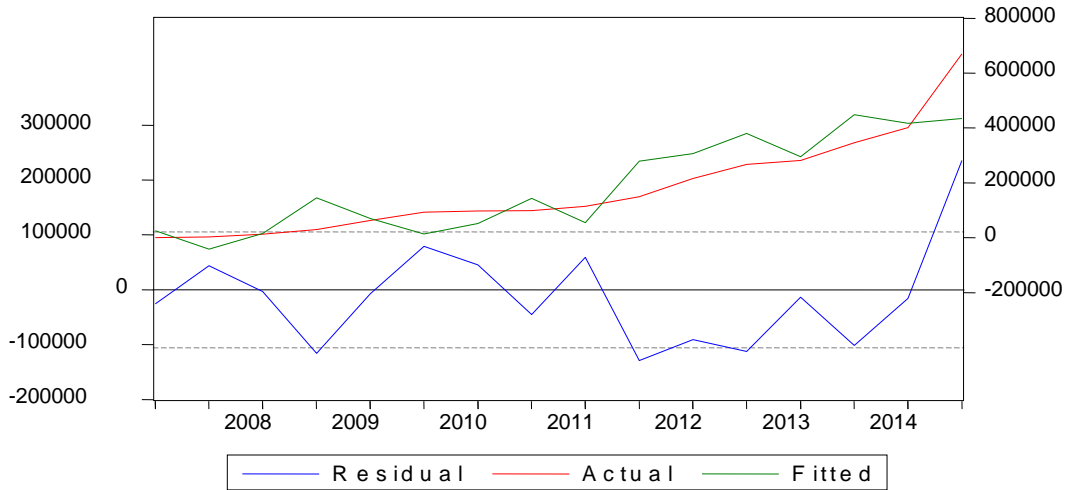
R-squared = 0.727071; Adjusted R-squared = 0.658839; Durbin-Watson stat = 1.380192

Burada, (Std. Səhv) – standart səhvi, mötərizə işarəsi ilə yazılan ədədlər isə uyğun parametrlərin standart səhvlərini, (t-statistica) – Studentin t-statistikasını, mötərizə işarəsi ilə yazılan ədədlər isə uyğun parametrlərin t-statistikasının qiymətini göstərir. R-squared- determinasiya əmsalını, Adjusted R-squared – dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalını, Durbin-Watson stat – isə Darbin-Vatson statistikasını göstərir.

Qeyd edək ki, göstəricilərin 2008-2014-cü illəri əhatə edən zaman sıralarının sürüşkən ortaya (MA) malik olmaları ilə stasionarlığının pozulması modelə 4-cü tərtib sürüşkən orta - MA(4) amili daxil edilməklə aradan qaldırılmışdır. MA(4) onu göstərir ki, qeyri-stasionar zaman sırası xüsusiyyətlərinin dəyişməsinin (orta kəmiyyətin və dispersiyanın sabit olmamağı) modeldə yaratdığı problemlər sıraya 4 ilə qədər gecikmə (laq) verməklə aradan qaldırılmışdır.

(2)-nin statistik xüsusiyyətləri, habelə statistik testlər göstərmişdir ki, alınmış ekonometrik model adekvatdır. Başqa sözlə təhlil üçün yararlıdır. Belə ki, hər üç parametrlərin standart səhvlərinin və ya standart kənarlaşmalarının müvafiq qiymətlərə nəzərən xeyli kiçik olduğundan (t-statistika 3-dən böyükdür) tapılmış qiymətlər əhəmiyyətlidir. Determinasiya əmsalının (R-squared) qiymətinin 0.727071 olması göstərir ki, bu model vasitəsi ilə ƏDV üzrə daxilolmaların dəyişməsinin 72.7 faizi izah olunur. Başqa sözlə, proses 72.7 faiz aproksimasiya edilmişdir. Yerdə qalan 27.3 faiz isə modeldə nəzərə alınmayan dəyişən amillər hesabına baş verir. Dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalının (Adjusted R-squared) qiymətinin (0.658839) determinasiya əmsalının qiymətindən çox da fərqlənməməyi determinasiya əmsalının təsadüfən həmin qiymət almamağını göstərir. Darbin-Vatson statistikasını (Durbin-Watson stat = 1.380192) qiymətinin 2-yə bərabər ideal halı alınmasa da 0 və 4-dən xeyli fərqlənməsi, qalıqların avtokorrelyasiyasının olmamağını göstərir ki, bu da arzu olunan haldır.

Əlavə dəyər vergisi üzrə daxilolmaların faktiki (Aktual), modeldən tapılmış (Fitted) və onlar arasındakı fərqlərin (Residual) dinamikası qrafik 3.1-də verilmişdir.

Qrafik 3.1. ƏDV-nin faktiki (Aktual), (2) modeldən tapılmış (Fitted) və onlar arasındakı fərqlərin (Residual) dinamikası.

Qrafik 3.1-dən görüldüyü kimi ƏDV üzrə daxilolmaların modeldən alınan qiymətləri ilə faktiki qiymətləri arasında xeyli yaxınlıq vardır.

(2) kvadratik funksiya olduğundan onun qrafiki paraboladır. Həmçinin bu funksiyada EDV_DER^2 -in əmsalı müsbət olduğu üçün parabolanın qanadları yuxarıdır. Bu isə o deməkdir ki, həmin funksiyanın minimum nöqtəsi vardır. (2)-nin ekstremum nöqtəsini tapsaq $EDV_DƏR = 24.1$ olar. Yəni, ƏDV daxilolmalarına ən az səviyyə verən ƏDV dərəcəsi 24.1 faizə bərabərdir.

ƏDV üzrə daxilolmalara ən yüksək (max) səviyyə verən ƏDV dərəcəsini müəyyən etməyə çalışsaq. Bunun üçün,

$$EDV_D(T) = C(1) \cdot EDV_DER(t) + C(2) \cdot EDV_DER^2(t) \quad (3)$$

reqressiya tənliyini qiymətləndirək. Qeyd edək ki, (3)-də t-zaman faktoru və EDV_D -nin həcm göstəricisi iştirak etdiyindən uzunmüddətli dövr üçün dinamik modeldir. Başqa sözlə model uzunmüddətli dövrün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Modeldə 1992 -2007-ci illəri əhatə edən statistika əsasında ƏDV daxilolmalarının həcmninin ƏDV dərəcəsindən qeyri-xətti asılılığını əks etdirən uzun bir dövr üçün qanunauyğunluqlar öyrənilir. Ona görə də modeldən tapılan ƏDV-nin optimal dərəcəsinin uzunmüddətli dövrdə doğruluğunu söyləmək olar.

$$EDV_D = 170863.8032 \cdot EDV_DER - 8434.384803 \cdot EDV_DER^2 \quad (4)$$

$$(t\text{-Statistica}) \quad (5.281660) \quad (-4.918459)$$

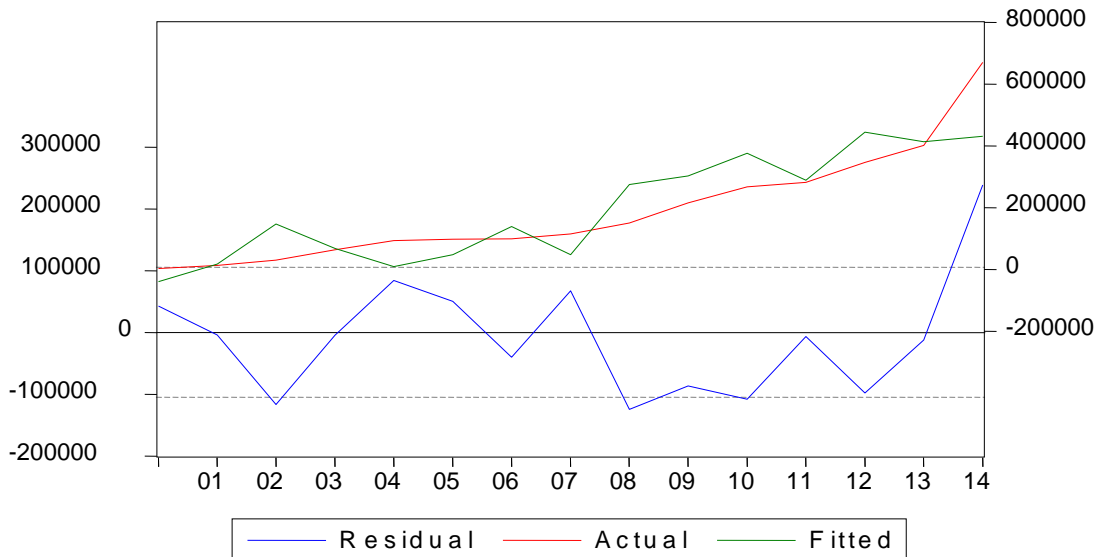
R-squared = 0.708332; Adjusted R-squared = 0.659720; Durbin-Watson stat = 1.384529

Qeyd edək ki, zaman sırasının sürüşkən ortaya (MA) malik olması ilə stasionarlığının pozulması 4-cü tərtib sürüşkən orta - MA(4) modelə daxil edilməklə aradan qaldırılmışdır.

(4) reqressiya tənliyinin statistik xüsusiyyətləri, habelə statistik testlər göstərmişdir ki, alınmış ekonometrik model adekvatdır.

Əlavə dəyər vergisi üzrə daxilolmaların faktiki (Aktual), modeldən tapılmış (Fitted) və onlar arasındakı fərqlərin (Residual) dinamikası qrafik 2-də verilmişdir.

Qrafik 3.2-dən görüldüyü kimi ƏDV üzrə daxilolmaların modeldən alınan qiymətləri ilə faktiki qiymətləri arasında yaxınlıq vardır.

Qrafik 3.2. ƏDV-nin faktiki (Aktual), (4) modeldən tapılmış (Fitted) və onlar arasındakı fərqlərin (Residual) dinamikası.

(4)-dən alınmışdır ki, ƏDV daxilolmalarına optimal səviyyə verən ƏDV dərəcəsi 10.1 faizdir. Başqa sözlə uzunmüddətli dövrdə ƏDV dərəcəsi 10.1 faiz olduqda ƏDV üzrə daxilolmaların məbləği ən çox olur. Qeyd etdiyimiz kimi alınan bu nəticə uzun müddətli dövrü xarakterizə edir. Yəni, ƏDV dərəcəsi son hədd olaraq (limit) 10.1 faizə endikdə ƏDV üzrə daxilolmalar optimal həddə çatmış olur. Vergi siyasətinin stabilliyi effektiv vergi siyasətinin başlıca göstəricisi olduğundan ƏDV dərəcəsinin birdən birə tapılan optimal səviyyəyə endirilməsi məqsədemüvafiq olmur. Onu da əlavə edək ki, tapılan optimal səviyyə ƏDV daxilolmalarına təsir edən digər amillərin (məsələn, ÜDM, vergi inzibatçılığı, idarəetmədəki dəyişikliklər, inflyasiya səviyyəsi və s.) sabit qalması

şerti ilə alınmışdır. Uzun müddətli dövrdə isə bu amillər heç də sabit qalmır. Ona görə də cari ƏDV dərəcəsinin optimal səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün qısamüddətli modellərə baxılması zəruridir. Qısamüddətli modellərdə zaman sırasındakı həcm göstəricilərinin artımlarına və ya artım templarına baxılaraq həcm göstəricisi aradan götürülür və eyni zamanda zaman amili də aradan çıxarılır. Bu ekonometrik modellərdə göstəricinin (dəyişənin) loqarifmi (LOG) və ya loqarifmin dəyişməsi (DLOG) qəbul etməklə həyata keçirilir. Dəyişənin loqarifmi (LOG) onun dəyişmə faizini, loqarifmin dəyişməsi (DLOG) isə dəyişmənin artım tempini əks etdirir. Qeyd edək ki, dəyişənlərin artımı və ya artım tempini modelə daxil etməklə eyni zamanda vacib şərt olan zaman sırasının stasionarlığını yaratmış oluruq ki, bu da zaman sırasının qeyri-stasionarlığının modeldə yaratdığı problemləri aradan qaldırır.

Qısamüddətli dövrdə ƏDV daxilolmalarına optimal səviyyə verən ƏDV dərəcəsinə müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı reqressiya tənliyini qiymətləndirək:

$$\text{LOG(EDV_D)} = \text{C(1)*EDV_DERH} + \text{C(2)*EDV_DERH}^2 . \quad (5)$$

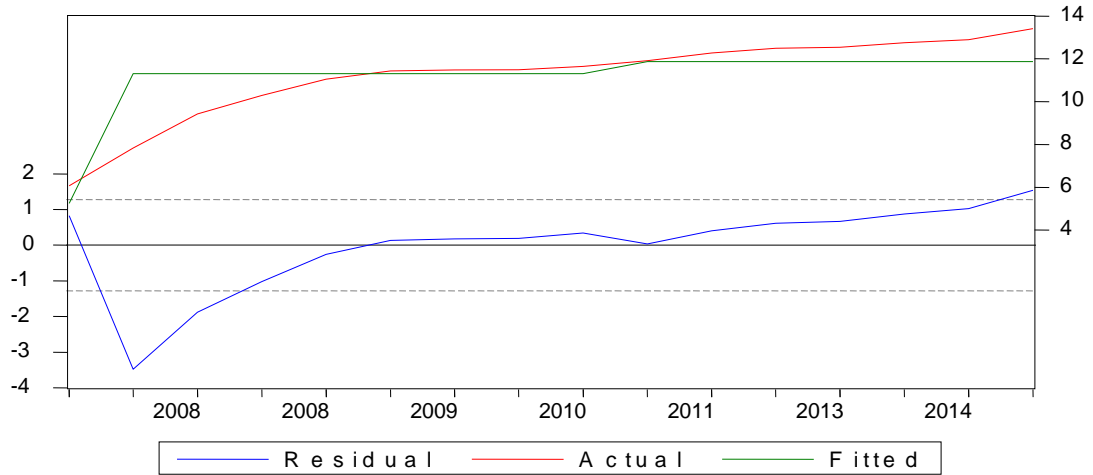
Burada, EDVH- ƏDV dərəcəsinə göstərir(hissə ilə). (5) –də ƏDV üzrə daxilolmaların məbləği deyil onun artımı (LOG(EDV_D)) iştirak etdiyindən zaman faktoru əhəmiyyətini itirir. Belə ki, (5)–nin ekonometrik qiymətləndirilməsində ƏDV üzrə daxilolmaların artımının tutaq ki, 12 faiz olması baxılan illərin hər hansı bir ilində ola bilər və qiymətləndirmədə bunun tutaq ki, 2000-ci ildə yoxsa, 2003-cü ildə olmasına fərq qoyulmur. Başqa sözlə qısa zaman kəsiyində ƏDV üzrə daxilolmalarının dəyişməsinə təsir edən cari faktorların təsirinin qanunauyğunluqları öyrənilir. Ona görə də nəticə göstəricisinə təsir edən, lakin uzun müddət üçün qiymətləri sabit qalan amillərin təsirini özündə əks etdirən sabit əmsal bir qayda olaraq qısamüddətli modellərdə iştirak etmir.

$$\begin{aligned} \text{LOG(EDV_D)} = & 151.1154341*\text{EDV_DERH} - 472.8557983* \\ & \text{EDV_DERH}^2 \quad (6) \\ \text{(t-Statistica)} & \quad (5.281660) \quad \quad \quad (-4.918459) \end{aligned}$$

R-squared = 0.604554; Adjusted R-squared = 0.576307; Durbin-Watson stat = 1.018535

(6)-nin statistik xüsusiyyətləri, habelə statistik testlər göstərmişdir ki, alınmış ekonometrik model adekvatdır.

Əlavə dəyər vergisi üzrə daxilolmaların loqarifmik qiymətinin faktiki (Aktual), modeldən tapılmış (Fitted) və onlar arasındakı fərqlərin (Residual) dinamikası qrafik 3.3-də verilmişdir.

Qrafik 3.3. ƏDV-nin loqarifmik qiymətinin faktiki (Aktual), (6) modelindən tapılmış (Fitted) və onlar arasındakı fərqlərin (Residual) dinamikası

Qısamüddətli dövr üçün qurulmuş (6) ekonometrik modelinin reqressiya funksiyasının tədqiqi göstərir ki, ekstremum nöqtəsi 0.15979 ədədinə bərabərdir. Başqa sözlə qısamüddətli dövrdə ƏDV daxilolmalarına ən yüksək səviyyə verən ƏDV dərəcəsi təxminən 16 faizə bərabərdir. Alınmış bu nəticə yuxarıda qeyd etdiyimiz nəzəri müddəaları bir daha sübut etmiş olur. Belə ki, qısamüddətli dövrdə ƏDV-nin optimal səviyyəsi heç də 10.1 faiz deyil, 16 faizdir. Yəni, növbəti bir neçə il üçün optimal ƏDV dərəcəsi 16 faizə endirilərsə bu ƏDV üzrə daxilolmaların artımını maksimal səviyyəyə çatmasını təmin etmiş olacaqdır. Əgər ƏDV daxilolmalarına təsir edən digər amillər sabit olaraq qalarsa, onda ƏDV dərəcəsinin aşağı salınması müntəzəm xarakter almalı və təxminən 10 faiz həddində sabitləşməlidir. Real həyatdan məlumdur ki, uzunmüddətli dövrdə ƏDV daxilolmalarına təsir edən amillər müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Ona görə də ƏDV-nin optimal dərəcəsinin istər uzun müddətli istərsə də qısamüddətli dövr üçün müəyyənləşdirilməsi tədqiqatının müntəzəm olaraq hər il aparılması zəruridir. Qeyd edək ki, Böyük Britaniyanın OED-Oxford Economics Forecasting tədqiqatçılarının Azərbaycan Dövlət Neft Fondunda yerinə yetirdikləri "Azerimodel" uzunmüddətli dövr üçün makroiqtisadi modelinin nəticələrinə görə ƏDV-nin effektiv dərəcəsinin 10-12 faiz olması göstərilmişdir (bax: <http://www.OEF>).

Vergi daxilolmalarının təhlili və proqnozlaşdırılmasında elastiklik əmsalından geniş istifadə edilməsi praktikası mövcuddur. Elastiklik əmsalı bir iqtisadi göstəricinin 1 faiz

dəyişməsi digər iqtisadi göstəricini necə dəyişdirir, daha doğrusu neçə faiz dəyişdirir?-sualına cavab verir. Bu məqsədlə aşağıdakı reqressiya tənliyi qiymətləndirilmişdir.

$$\text{LOG(EDV_D)} = \text{C(1)} + \text{C(2)*LOG(EDV_DER)}. \quad (7)$$

Burada, C(2) əmsalı ƏDV üzrə daxilolmaların (EDV_D) ƏDV dərəcəsinə (EDV_DER) görə elastiklik əmsalıdır.

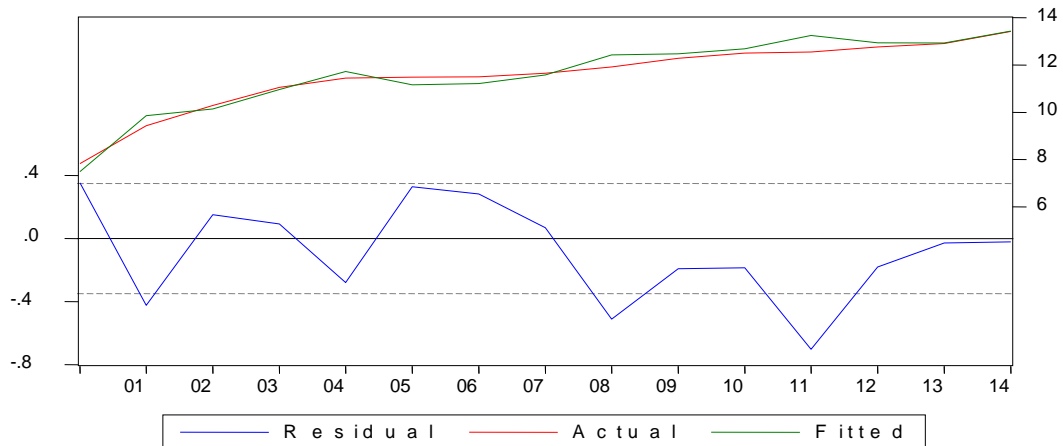
$$\text{LOG(EDV_D)} = 52.31312426 - 13.68872012*\text{LOG(EDV_DER)} \quad (8)$$

$$\text{(t-Statistica)} \quad (5.281660) \quad (-4.918459)$$

$$\text{R-squared} = 0.950356; \text{Adjusted R-squared} = 0.942083; \text{Durbin-Watson stat} = 1.701790$$

(8) reqressiya tənliyinin statistik xüsusiyyətləri, habelə statistik testlər göstərmişdir ki, alınmış ekonometrik model adekvatdır. Qeyd edək ki, bu modelin statistik xarakteristikaları yuxarıda verilmiş bütün modellərin statistik xarakteristikalarında daha yaxşı olduğu üçün daha adekvatdır. Daha doğrusu bu modelin nəticələri daha yüksək faizlə etibarlılığa malikdir.

Əlavə dəyər vergisi üzrə daxilolmaların (8)-dən tapılmış loqarifmik qiymətinin(Fitted) faktiki qiymətləri (Aktual) və onlar arasındakı fərqlərin (Residual) dinamikası qrafik 3.4-də verilmişdir.

Qrafik 3.4. ƏDV-nin loqarifmik qiymətinin faktiki (Aktual), (8) modeldən tapılmış (Fitted) və onlar arasındakı fərqlərin (Residual) dinamikası

(8) modeli göstərir ki, ƏDV üzrə daxilolmaların (EDV_D) ƏDV dərəcəsinə (EDV_DER) görə elastiklik əmsalı -13.68872012 ədədinə bərabərdir. Başqa sözlə ƏDV dərəcəsinə 1 faiz artımı ƏDV daxilolmaları 13.7 faiz azalır.

Beləliklə, alınmış əsas nəticələr aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

- Uzunmüddətli dövrdə ƏDV dərəcəsi təxminən 10 faiz olduqda ƏDV üzrə daxilolmaların məbləği ən çox olur. Qeyd edildiyi kimi alınan bu nəticə uzun müddətli dövrü xarakterizə edir. Yəni, ƏDV dərəcəsi son hədd olaraq (limit) 10 faizə endikdə ƏDV üzrə daxilolmalar optimal həddə çatmış olur. Vergi siyasətinin stabilliyi effektiv vergi siyasətinin başlıca göstəricisi olduğundan ƏDV dərəcəsinin birdən-birə tapılan optimal səviyyəyə endirilməsi məqsədemüvafiq deyil. Onu da əlavə edək ki, tapılan optimal səviyyə ƏDV daxilolmalarına təsir edən digər amillərin (məsələn, ÜDM, vergi inzibatçılığı, idarəetmədəki dəyişikliklər, inflyasiya səviyyəsi və s.) sabit qalması şərtində alınmışdır. Uzun müddətli dövrdə isə bu amillər heç də sabit qalmır. Ona görə də cari ƏDV dərəcəsinin optimal səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün qısamüddətli modellərə baxılması zəruridir.

- Qısamüddətli dövrdə ƏDV daxilolmalarına ən yüksək səviyyə verən ƏDV dərəcəsi təxminən 16 faizə bərabərdir. Alınmış bu nəticə yuxarıda qeyd etdiyimiz nəzəri müddəaları bir daha sübut etmiş olur. Belə ki, qısamüddətli dövrdə ƏDV-nin optimal səviyyəsi heç də 10 faiz deyil, 16 faizdir. Yəni, növbəti bir neçə il üçün optimal ƏDV dərəcəsi 16 faizə endirilərsə bu ƏDV üzrə daxilolmaların maksimal səviyyəyə çatmasını təmin etmiş olar. Əgər ƏDV daxilolmalarına təsir edən digər amillər sabit olaraq qalarsa, onda ƏDV dərəcəsinin aşağı salınması müntəzəm xarakter almalı və təxminən 10 faiz həddində sabitləşməlidir. Real həyatdan məlumdur ki, uzunmüddətli dövrdə ƏDV daxilolmalarına təsir edən amillər müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Ona görə də ƏDV-nin optimal dərəcəsinin istər uzun müddətli istərsə də qısamüddətli dövr üçün müəyyənləşdirilməsi tədqiqatı müntəzəm olaraq hər il aparılmalı və alınmış nəticələr təhlil edilməlidir. Qeyd edək ki, Böyük Britaniyanın OED-Oxford Economics Forecasting tədqiqatçılarının Azərbaycan Dövlət Neft Fondunda yerinə yetirdikləri "Azerimodel" uzunmüddətli dövr üçün makroiqtisadi modelinin nəticələrinə görə ƏDV-nin effektiv dərəcəsinin 10-12 faiz olması göstərilmişdir.

- ƏDV dərəcəsi 1 faiz artarsa (azalarsa) ƏDV üzrə daxilolmalar 13.7 faiz azalır (artır).

Mənfəət vergisinin optimal dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi

Mənfəət vergisinin dərəcəsinin cəmi vergi daxilolmalarına və mənfəətdən vergi daxilolmalarına təsirinin araşdırılmasından və müvafiq hesablamalardan aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

1. Mənfəət vergisi dərəcəsi 21 faiz olduqda mənfəətdən cəmi vergi daxilolmaları maksimum olur. Başqa sözlə, mənfəət vergisi dərəcəsinin mənfəətdən cəmi vergi

daxilolmalarına (neft və qeyri-neft sektorları üzrə) təsiri baxımından optimal dərəcəsi təxminən 21 faizdir.

2. Uzun müddətli dövrdə cəmi vergi daxilolmalarına təsir baxımından optimal mənfəət vergisi dərəcəsi 16.47 faizdir. Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, mənfəət vergisinin dərəcəsinin aşağı salınması mənfəət vergisi üzrə daxilolmaların artımından daha çox digər vergilər üzrə daxilolmaları artırır. Qeyd edək ki, Hasilatın pay bölgüsü üzrə fəaliyyət göstərən xarici neft şirkətləri ancaq saziş bağlandığı dövrdəki mənfəət vergisinin dərəcəsi ilə mənfəət vergisi ödəyirlər və mənfəət vergisi dərəcəsinin dəyişdirilməsi onlara aid deyil. Onda belə qənaətə gələ bilərik ki, mənfəət vergisinin optimal dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi Neft şirkəti də daxil olmaqla qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmaları üçün mənə daşıyır.

3. Mənfəət vergisi dərəcəsinin hər bir faiz aşağı salınması qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmalarını təxminən 33 milyon manat artırır.

4. Uzun müddətli dövrdə mənfəət vergisi dərəcəsi 16.23 faiz olduqda qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmaları max olur.

5. Qısa müddətli dövrdə mənfəət vergisi dərəcəsi təxminən 19 faiz olduqda qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmalarının artımı max olur.

6. Mənfəət vergisi dərəcəsinin 1 faiz aşağı salınması təxminən 14.7 milyon manat ƏDV üzrə daxilolmaları artırır.

Mənfəət vergisinin təhlili

Dependent Variable: MVD

Method: Least Squares

Included observations: 6 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-60620106	20225027	-2.997282	0.0578
MVS	5856420.	1908304.	3.068913	0.0546
(MVS)^2	-137640.9	44521.58	-3.091555	0.0536
R-squared	0.763803	Mean dependent var		746023.2
Adjusted R-squared	0.606338	S.D. dependent var		848124.7
S.E. of regression	532134.6	Akaike info criterion		29.51403
Sum squared resid	8.50E+11	Schwarz criterion		29.40991
Log likelihood	-85.54210	F-statistic		4.850624
Durbin-Watson stat	1.914600	Prob(F-statistic)		0.114792

Estimation Command:

=====

LS (MVD) C MVS (MVS)^2

Estimation Equation:

=====

$$MVD = C(1) + C(2)*MVS + C(3)*(MVS)^2$$

Substituted Coefficients:

=====

$$MVD = -60620106.41 + 5856419.656*MVS - 137640.885*(MVS)^2 \quad (1)$$

Nəticə: Optimal mənfəət vergisi dərəcəsi 21.3 faiz

Dependent Variable: CVD

Method: Least Squares

Included observations: 14 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
MVS	307027.5	85142.28	3.606053	0.0036
(MVS)^2	-9318.595	2971.417	-3.136078	0.0086
R-squared	0.347771	Mean dependent var		1366121.
Adjusted R-squared	0.293419	S.D. dependent var		1666352.
S.E. of regression	1400708.	Akaike info criterion		31.27442
Sum squared resid	2.35E+13	Schwarz criterion		31.36571
Log likelihood	-216.9209	Durbin-Watson stat		0.330846

Estimation Command:

=====

LS (CVD) MVS (MVS)^2

Estimation Equation:

=====

$$CVD = C(1)*MVS + C(2)*(MVS)^2$$

Substituted Coefficients:

=====

$$CVD = 307027.5379*MVS - 9318.595278*(MVS)^2 \quad (2)$$

Nəticə: Uzun müddətli dövrdə optimal mənfəət vergisi dərəcəsi 16.47 faizdir

Dependent Variable: CVD-NSVD

Method: Least Squares

Included observations: 11 after adjustments

Convergence achieved after 12 iterations

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
MVS	-33050.95	13582.07	-2.433425	0.0410
@TREND	113841.6	24464.74	4.653293	0.0016
MA(3)	-0.842371	0.080526	-10.46079	0.0000
R-squared	0.761960	Mean dependent var		600328.3
Adjusted R-squared	0.702450	S.D. dependent var		538883.2
S.E. of regression	293951.0	Akaike info criterion		28.24721
Sum squared resid	6.91E+11	Schwarz criterion		28.35573
Log likelihood	-152.3597	Durbin-Watson stat		1.438922
Inverted MA Roots	.94	-.47-.82i	-.47+.82i	

Nəticə: Mənfəət vergisi dərəcəsinin hər bir faiz aşağı salınması qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmalarını təxminən 33 milyon manat artırır.

Estimation Command:

=====
LS (CVD-NSVD) (MVS) (MVS)^2

Estimation Equation:

=====
CVD-NSVD = C(1)*MVS + C(2)*(MVS)^2

Substituted Coefficients:

=====
$$\text{CVD-NSVD} = 122713.085 * \text{MVS} - 3779.254379 * (\text{MVS})^2 \quad (3)$$

Dependent Variable: CVD-NSVD

Method: Least Squares

Included observations: 10

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
MVS	122713.1	42922.23	2.858963	0.0212
(MVS)^2	-3779.254	1616.337	-2.338160	0.0476
R-squared	0.283676	Mean dependent var		639740.8
Adjusted R-squared	0.194135	S.D. dependent var		551068.0
S.E. of regression	494693.5	Akaike info criterion		29.23812
Sum squared resid	1.96E+12	Schwarz criterion		29.29864
Log likelihood	-144.1906	Durbin-Watson stat		0.733690

Nəticə: Uzun müddətli dövrdə mənfəət vergisi dərəcəsi 16.23 faiz olduqda qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmaları max olur.

Estimation Command:

=====
LS(DERIV=AA) LOG(CVD-NSVD) MVS (MVS)^2 MA(1)

Estimation Equation:

=====
LOG(CVD-NSVD) = C(1)*MVS + C(2)*(MVS)^2 + MA(1)=C(3),BACKCAST

Substituted Coefficients:

=====
$$\text{LOG(CVD-NSVD)} = 1.600653422 * \text{MVS} - 0.04336041677 * (\text{MVS})^2 + [\text{MA}(1) = -0.9218312183, \text{BACKCAST}] \quad (4)$$

Dependent Variable: LOG(CVD-NSVD)

Method: Least Squares

Included observations: 5

Convergence achieved after 65 iterations

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
----------	-------------	------------	-------------	-------

MVS	1.600653	0.123125	13.00028	0.0059
(MVS)^2	-0.043360	0.005353	-8.099971	0.0149
MA(1)	-0.921831	0.324942	-2.836914	0.1050
R-squared	0.921034	Mean dependent var	13.67953	
Adjusted R-squared	0.842069	S.D. dependent var	0.560867	
S.E. of regression	0.222892	Akaike info criterion	0.119448	
Sum squared resid	0.099361	Schwarz criterion	-0.114890	
Log likelihood	2.701381	Durbin-Watson stat	3.373811	
Inverted MA Roots	.92			

Nəticə: Qısa müddətli dövrdə mənfəət vergisi dərəcəsi təxminən 19 faiz olduqda qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmalarının artımı max olur.

Dependent Variable: EDVD
Method: Least Squares
Included observations: 8 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
MVS	-14652.56	4991.084	-2.935747	0.0261
@TREND	48119.51	8670.707	5.549663	0.0014
R-squared	0.799585	Mean dependent var	300543.0	
Adjusted R-squared	0.766182	S.D. dependent var	166349.0	
S.E. of regression	80437.53	Akaike info criterion	25.64067	
Sum squared resid	3.88E+10	Schwarz criterion	25.66053	
Log likelihood	-100.5627	Durbin-Watson stat	1.865546	

Estimation Command:

LS (EDVD) MVS @TREND

Estimation Equation:

EDVD = C(1)*MVS + C(2)*@TREND

Substituted Coefficients:

EDVD = -14652.56196*MVS + [48119.50584*@TREND](#) (5)

Nəticə: Mənfəət vergisi dərəcəsinin 1 faiz aşağı salınması təxminən 14.7 milyon manat ƏDV üzrə daxilolmaları artırır.

3.2. Vergi proqnozlaşdırılmasında Laffer effektlərinin tətbiqi istiqamətləri

Vergi nəzəriyyəsi üzrə ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, Laffer nöqtələrinin qiymətləndirilməsinə çalışan bütün iqtisadçılar optimallaşdırma modellərindən istifadə edirlər. Lakin bu formada olan bütün modellər həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan gözlənilən nəticəni vermir (əvvəlki bölmədə buna tənqidi yanaşılmışdı). Bu fəsilə

İqtisadi sistemin davranış xüsusiyyətlərini əks etdirən deskriptiv model əsasında prinsipal fərqli olan digər bir yanaşma nəzərdən keçirilir.

Bütün iqtisadi sistemlər inflyasiyalı recimdə fəaliyyət göstərdiyinə görə nəzərdə tutulur ki, qiymətlərin artımı bütün iqtisadi prosesləri müəyyən edən əsas amil kimi çıxış edir. Bu zaman hər bir konkret iqtisadi recim elastiklik göstəricilərinin müəyyən məcmusu ilə xarakterizə olunur. Bu tədqiqatda əsas makro göstəricilərin qiymət üzrə elastikliyinə baxılır.

Baxılan modelin sadə və anlaşılıqlı olması üçün üç əsas vergi və ödəniş növünü: mənfəət vergisini, əlavə dəyər vergisini və əməyin ödənişi fonduna hesablanan sosial sığorta ayırmalarını nəzərdən keçirək. Bu halda vergi və ödənişlərin ümumi məbləği aşağıdakı üç toplanandan ibarət olacaqdır:

$$V = V_m + V_d + V_s \quad (1)$$

Burada, V - vergi və ödənişlərin ümumi məbləği, V_m , V_d və V_s - uyğun olaraq mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi və sosial sığorta ayırmaları üzrə daxilolmaların məbləğidir.

Hər bir vergi növü üzrə daxilolma məbləğlərinin hesablanması düsturları aşağıdakı kimidir:

$$V_m = [(1-t_d)(X-Y) - W(r+t_s) - A]t_m, \quad (2)$$

$$V_d = (X-Y)t_d, \quad (3)$$

$$V_s = Wt_s, \quad (4)$$

burada X - ümumi məcmu məhsul (məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı), Y - cari qiymətlərlə material xərcləri (aralıq istehlak), W - cari qiymətlərlə əmək haqqı xərcləri (sosial sığorta ayırmaları nəzərə alınmadan), A - cari qiymətlərlə amortizasiya ayırmaları (əsas fondların istehlakı), t_m , t_d , t_s - uyğun olaraq mənfəət vergisinin, əlavə dəyər vergisinin və sosial sığorta ayırmalarının dərəcələridir.

Alınan ifadələri (3.1) düsturunda nəzərə alsaq, onda

$$V = (X-Y)(t_m + t_d - t_m t_d) + (t_s - t_m - t_m t_s) + At_m \quad (5)$$

alınar.

İstehsal məsrəflərinin aşağıdakı struktur göstəricilərini daxil edək:

$$\varphi = A / X$$

$$\psi = W / X \quad (6)$$

$$\xi = Y / X$$

burada φ , ψ və ξ - uyğun olaraq material xərclərinin, əməyin ödənişi xərclərinin və amortizasiya ayırmalarının məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı həcmində xüsusi çəkisidir.

Bu halda (5) düsturunu aşağıdakı şəkildə ifadə edə bilərik:

$$V / X = (1 - \xi)(t_m + t_d - t_m t_d) + \psi(t_s - t_m - t_m t_s) - \varphi t_m \quad (7)$$

Tutaq ki, V , X , Y , W və A kimi baxılan bütün aqreqlər qiymətlərin səviyyəsindən (Q) asılıdır. Bu halda həmin göstəricilərin elastiklik əmsallarını aşağıdakı şəkildə ifadə etmək mümkündür:

$$\begin{aligned} \delta &= (Q/V)(dV/dQ) \\ \varepsilon &= (Q/X)(dX/dQ) \\ \mu &= (Q/Y)(dY/dQ) \\ \varpi &= (Q/W)(dW/dQ) \\ \pi &= (Q/A)(dA/dQ) \end{aligned} \quad (8)$$

Qeyd olunan aqreqlərin (5) tənliyində elastikliklərini nəzərə alsaq

$$\delta = (X/Y) \left[(\varepsilon - \xi\mu)(t_d + t_m - t_d t_m) + \psi(t_s - t_m - t_m t_s) - \varphi \cdot \pi \cdot t_m \right] \quad (9)$$

alınar.

(3.7) tənliyini (3.9) düsturunda nəzərə alsaq

$$\frac{dV}{dQ} = \frac{V}{Q} \left[\frac{(\varepsilon - \xi\mu)(t_d + t_m - t_d t_m) + \varpi\psi(t_s - t_m - t_m t_s) - \varphi \cdot \pi \cdot t_m}{(1 - \xi)(t_d + t_m - t_m t_d) + \psi(t_s - t_m - t_m t_s) - \varphi\pi} \right] \quad (10)$$

Alınan (10) differensial tənliyi istehsal məsrəflərinin mövcud strukturu nəzərə alınmaqla inflyasiya şəraitində büdcə gəlirlərinin formalaşdırılmasının deskriptiv modelini əks etdirir.

Aşağıdakı şəkildə fiskal-qiymət əmsalı k daxil edək:

$$k = \frac{\varphi\pi - (\varepsilon - \xi\mu)(t_d + t_m - t_d t_m) - \varpi\psi(t_s - t_m - t_m t_s)}{\varphi\pi - (1 - \xi)(t_d + t_m - t_m t_d) - \psi(t_s - t_m - t_m t_s)} \quad (11)$$

Fiskal-qiymət əmsalı vergi daxilolmalarının qiymətdən elastikliyinə kəmiyyətini müəyyən edir. Əgər bütün elastiklik parametrləri və xərclərin struktur göstəriciləri sabitdirsə, onda (10) differensial tənliyinin həlli aşağıdakı üstlü funksiya şəklində olacaqdır:

$$V = C_o \cdot Q^k \quad (12)$$

burada C_o – integral sabitidir.

Qiymətlər vergi daxilolmalarının artımına səbəb olan əsas amil olduğuna görə sonrakı təhlil zamanı inflyasiya təşkilədıcisindən təmizlənmiş (deflyasiya edilmiş) $V_o = V/Q$ real vergi daxilolmalarına baxılacaqdır. İnflyasiyalı mühitdə bu cür yanaşma daha məzmunlu və korrektdir. Ona görə də (12) ifadəsi əvəzinə

$$V_o = C_o \cdot Q^{k-1} \quad (13)$$

asılılığından istifadə edək.

Bu asılılığın alınması zamanı istifadə olunan deskriptiv ideologiyanın əsas mahiyyətini qısa şəkildə izah etməyə çalışaq. Məsələ burasındadır ki, ənənəvi optimallaşdırma modellərində vergi dərəcələrinin artmasından alınan fiskal effekt iki alteffektə ayrılır: birinci alteffekt vergi dərəcələrinin iqtisadiyyatın istehsal fəallığına, ikincisi isə istehsal həcmının artımının fiskal yığımların həcminə təsirini əks etdirir. Birinci alteffektin qiymətləndirilməsi xüsusi çətinlik törədir. Baxılan halda hər iki alteffekt birləşdirilir və birbaşa qiymətləndirilir. İstehsalın iqtisadi şəraitin dəyişməsinə reaksiyası bu halda modifikasiya olunmuş, gizli halda mövcud olur və ε , μ , ϖ və π elastiklik göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, əvvəlcədən nəzərdə tutulur ki, müəssisələrin istehsal strategiyasına vergi dərəcələrinin dəyişməsi deyil, ilk növbədə qiymət dəyişiklikləri təsir göstərir.

Həqiqətən də vergi dərəcələrinin artması, yaxud azalması nəticəsində bir qayda olaraq, iqtisadi bazarlarda qiymətlərin səviyyəsi dəyişilir, bu səbəbdən də məhsul buraxılışı və istehsal məsrəflərinin həcm göstəricilərində dəyişikliklər baş verir. Bunun nəticəsi olaraq fiskal təsir bilavasitə qiymət effekti vasitəsilə istehsal parametrlərində dəyişikliklər yaradır. Bu cür yanaşma, fikrimizcə, ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq, daxilən daha “dinamik” olduğuna görə üstün mövqeyə malikdir. Lakin açıq-aydın görünür ki, ümumi halda vergi mühitinin dəyişməsi təkcə vergilərin səviyyəsində deyil, eyni zamanda ε , μ , ϖ və π elastiklik göstəricilərinin kəmiyyətində də müəyyən dəyişikliklər yaradır. Bu fakt tədqiqatda nəzərə alınmamışdır və fiskal effektlərin təhlilinin təklif olunan metodikasında nəzərə alınmayan yeganə cəhətdir.

Bununla yanaşı, fikrimizcə, formalaşdırılmış bu postulat ciddi şəkildə abstrakt da deyildir. Belə ki, real iqtisadiyyat üçün həmişə qiymətlərin artımına reaksiyanın formalaşmasında müəyyən etalətililik və konservatizm xarakterikdir. Bundan başqa, məhsul buraxılışının qiymət dəyişikliklərinə reaksiyasının özü tələb reaksiyasına münasibətdə ikinci dərəcəlidir. Ona görə ki, tələb istehsalın artımı üçün daha yüksək

amil sayılır. Bütün dəyişənlərin ani dəyişməsinə nəzərdə tutan müqayisəli statika metodu da daxil olmaqla, statik təhlil üçün irəli sürülən mühakimə daha məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Beləliklə, aparılan tədqiqatda hər bir zaman anında daim dəyişən qiymət impulsları mövcud olan iqtisadi sistemə baxılır. Vergitutma şəraitinin sərtləşdirilməsi yalnız inflyasiyanı artırır, bu da öz növbəsində bütün istehsal xarakteristikalarını müəyyən edir. Təhlilin nisbətən sadələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulur ki, inflyasiya tendensiyası avtonom xarakter daşıyır və dövlətin monetar siyasəti ilə şərtləndirilir.

Laffer nöqtələrinin yaranması xüsusiyyətini aydınlaşdırmaq üçün əvvəlcə (13) asılılığında yalnız bir vergi parametrinin dəyişməsinin sadə halına baxaq. Müəyyənlik üçün fərz edək ki, bu əlavə dəyər vergisidir.

(13) asılılığında $k > 1$ halı üçün $\partial V_o / \partial t_d > 0$ şərtini müəyyən edək:

$$\partial V_o / \partial t_d = C_o \cdot Q^{k-1} \cdot \ln Q \cdot (k-1)' \quad (3.1)$$

Alınan asılılığın sağ tərəfinin ilk üç vuruğu müsbət işarəli olduğuna görə $\partial V_o / \partial t_d > 0$ şərtinin ödənilməsi üçün $k' > 0$ olmalıdır. Buradan da aşağıdakı şərti almış oluruq:

$$t_m < \frac{\psi t_s [\xi(\varpi - \mu) + \varepsilon - \varpi]}{\psi(1+t_s)[\xi(\varpi - \mu) + \varepsilon - \varpi] - \varphi[\xi(\mu - \pi) + \pi - \varepsilon]} ; \quad (3.2)$$

Anoloci situasiya mənfəət vergisinin dərəcəsi üçün də xarakterikdir. Bu vergi üçün $\partial V_o / \partial t_m > 0$ şərti aşağıdakı halda mümkündür:

$$t_d < \frac{\psi t_s [\varepsilon - \varpi + \varphi(\varpi - \pi) - \xi(\mu + \varpi)]}{(\xi\mu - \varepsilon)(\varphi + \psi) + \varphi\pi(1 - \xi) - \xi\psi\varpi} \quad (3.3)$$

Alınan (3.2) və (3.3) bərabərsizliklərindən görüldüyü kimi, sabit qiymət mühitində klassik Laffer effekti yaranmır və müvafiq olaraq Laffer nöqtəsi mövcud olmur. Lakin inflyasiya şəraitində vergi dərəcələrinin dəyişməsi zamanı vəziyyət kökündən fərqlənir.

(3.2) və (3.3) şərtləri mənfəət vergisi və əlavə dəyər vergisi kimi iki əhəmiyyətli fiskal alətin artırılması zamanı vergi daxilolmaları həcmnin mümkün dəyişmə istiqamətlərini xarakterizə edir. Baxmayaraq ki, vergi dərəcələrinin avtonom təsirinin təhlili situasiyanı aydın şəkildə sadələşdirir, reallıqda isə aktiv fiskal siyasətin təsiri fasiləsiz qiymət artımını sürətləndirir, bu da həm nominal, həm də real vergi daxilolmalarının kəmiyyətini dəyişdirir. Bu hal xüsusi olaraq yüksək inflyasiya şəraitində daha aktualdır.

Qiymət artımının və vergi dərəcələrinin dəyişməsinin (müəyyənlik və aydınlıq üçün əlavə dəyər vergisi üzərində dayanırlıq) birgə təsirini müəyyən etmək üçün dV_o differensialının davranışını təhlil etmək zəruridir:

$$\partial V_o = (\partial V_o / \partial Q) dQ + (\partial V_o / \partial t_d) \cdot dt_d \quad (3.4)$$

(3.4) bərabərliyinin sağ tərəfində mütərizələrin içərisindəki ifadələri (13) düsturundan istifadə etməklə müəyyən edək:

$$\partial V_o / \partial Q = C_o \cdot (k-1) \cdot Q^{k-2} \quad (3.5)$$

$$\partial V_o / \partial t_d = C_o \cdot Q^{k-1} \cdot \ln(k-1) \cdot (\partial k / \partial t_d) \quad (3.6)$$

Eyni zamanda $\chi = \frac{dQ}{Q}$ qiymətlərin artım tempi əmsalını daxil edək və

$dt_d = t_d^o - t_d$ olduğunu nəzərə alaq.

(3.5) və (3.6) düsturlarını və qeyd olunan əvəzləmələri nəzərə alsaq, onda $dV_o = 0$ halına uyğun t_d^o stasionar Laffer nöqtəsi üçün aşağıdakı tənliyi almış oluruq:

$$t_d^o = t_d - \frac{\chi(k-1)}{(\partial k / \partial t_d) \ln(k-1)} \quad (3.7)$$

(3.4) və (3.5) tənliklərindən alınır ki, $\chi > 0$, $\partial k / \partial t_d < 0$ və $\ln(k-1) > 0$ olarsa,

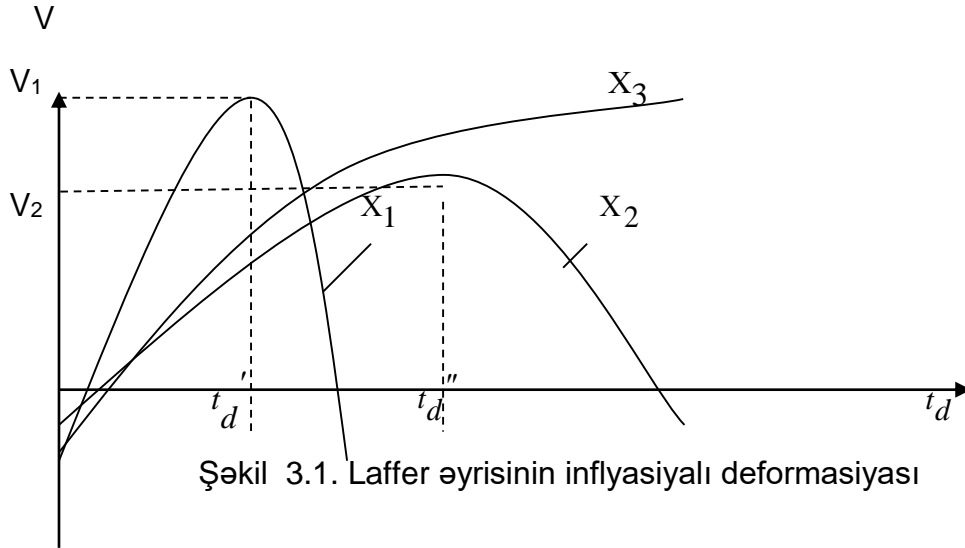
$t_d^o < t_d$ olur və t_d^o nöqtəsini Laffer nöqtəsi hesab etmək olar. Bu halda iqtisadi sistem Laffer əyrisinin sol tərəfində yerləşir və vergi daxilolmalarının real həcmi üçün itkilər olmadan dövlət fiskal təzyiğin yüksəldilməsi istiqamətində müəyyən ehtiyata malik olur. Bundan başqa, (3.7) ifadəsindən alınır ki, Laffer nöqtələrinin kəmiyyəti inflyasiyanın tempindən bilavasitə asılıdır. Bu halı $t_d^o < 1$ məhdudluğunun nəzərə alınması zamanı əldə etmək olar. Bu zaman

$$\chi' = \frac{(t_d - 1) \ln(k-1) \cdot (\partial k / \partial t_d)}{k-1} \quad (3.8)$$

Ümumiyyətlə, inflyasiyanın güclənməsi Laffer nöqtələrini onun buraxıla bilən qiymətləri oblastında “kənarlaşdırılması” istiqamətində təsir edir və

$$\frac{\partial t_d^o}{\partial \chi} = - \frac{k-1}{(\partial k / \partial t_d) \ln(k-1)} \quad (3.9)$$

asılılığı Laffer əyrisini “xəttiləşdirir”, $k < 1$ olduqda isə qiymətlərin artımı, əksinə, fiskal əyrinin əyilmə dərəcəsini gücləndirir. Qrafiki olaraq Laffer əyrisinin inflyasiyalı deformasiyası şəkil 3.1-də verilmişdir (ox inflyasiya səviyyəsi artdıqda fiskal əyrinin əyilmə nöqtələrinin istiqamətini göstərir).

Şəkil 3.1. Laffer əyrisinin inflyasiyalı deformasiyası

Beləliklə, yüksək inflyasiyalı trayektoriyada yerləşən iqtisadiyyat üçün Laffer effektləri və Laffer nöqtələri barədə fikirləşmək belə əhəmiyyətsizdir, ona görə ki, onlar heç mövcud də deyildir. Fikrimizcə, bu nəticə iqtisadi sistemin daha vacib funksional xüsusiyyətlərindən birini açıqladığına görə prinsipal olaraq ciddi qəbul edilməlidir. Baxılan $k > 1$ halını səciyyəvi hesab etmək olar. Lakin (3.7) düsturundan alınır ki, belə halda Laffer nöqtələri həmişə verginin faktiki dərəcəsindən sağda yerləşir (Şəkil 3.1). Lakin aydın şəkildə görünür ki, (3.10) deskriptiv modeli Laffer nöqtəsinin verginin faktiki dərəcəsindən sol tərəfə yerini dəyişmə situasiyasını da nəzərdə tutmalıdır (şəkil 3.1). Təhlil göstərir ki, həqiqətən belə situasiya yalnız $k < 1$ olduqda, mümkündür. Belə iqtisadi recimlər anomal hesab olunur, lakin onu tam şəkildə də inkar etmək mümkün deyildir. $k < 1$ olduqda əvvəlki variantda olduğu kimi, Laffer nöqtəsi yalnız $\frac{dk}{dt_d}$ şərti daxilində mövcud olur. Bu halda (3.7) düsturu bir qədər dəqiqləşdirilməlidir:

$$t_d^o = t_d - \frac{\chi(k-1)}{(\partial k / \partial t_d) \ln(1-k)} \quad (3.10)$$

$$\chi' = \frac{(t_d - 1)(\partial k / \partial t_d) \ln(1-k)}{k-1} \quad (3.11)$$

$$\frac{\partial t_d'}{\partial \chi} = - \frac{k-1}{(\partial k / \partial t_d) \ln(1-k)} \quad (3.12)$$

Beləliklə, Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsinin sadə alqoritmini alırıq və onu aşağıdakı dörd addımlı prosedura şəklində ifadə edə bilərik.

1. Laffer nöqtəsi yalnız $\partial V_o / \partial t_d < 0$ şərtinin ödənilməsi halda mövcud ola bilər. Bu mənada bütün hesablar $\partial V_o / \partial t_d$ xüsusi törəməsinin işarəsinin müəyyən edilməsindən başlayır. Əgər $\partial V_o / \partial t_d > 0$ olarsa, onda bütün sonrakı hesablamalar dərhal dayandırılır.

2. $k > 1$ olduqda, Laffer nöqtəsi verginin qüvvədə olan real dərəcəsinə yüksək olur, $k < 1$ olduqda isə, əksinə, Laffer nöqtəsi verginin faktiki dərəcəsinə aşağı olur. Bu səbəbdən də hesablamaların növbəti addımı k kəmiyyətinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bir sıra hallarda yalnız Laffer nöqtələrinin yerləşməsi barədə keyfiyyət təsəvvürləri kifayət edərsə, bu zaman k kəmiyyətinin qiyməti hesablanmalı və sonrakı hesablamaları aparmaq lazım deyildir.

3. $k > 1$ halı üçün Laffer nöqtələrinin kəmiyyəti birbaşa (3.7) düsturundan, $k < 1$ halı üçün isə (3.10) düsturundan alınır. Təhlil göstərir ki, (3.7) düsturu mahiyyətinə görə universaldır və loqarifm altında olan ifadənin işarəsi nəzərə alınmaqla hər iki hal üçün düzgün nəticə alınır.

4. Laffer nöqtəsi aprior məhdudiyyətləri də təmin etməlidir. Bu o deməkdir ki, Laffer nöqtələrinin əhəmiyyətliyi yalnız $t_d^o < 1$ olduqda, $k > 1$ halı üçün və $t_d^1 > 0$ olduqda $k < 1$ halı üçün müəyyən edilir. Qeyd olunan məhdudiyyət şərtlərinin pozulması zamanı Laffer nöqtəsi buraxıla bilən qiymətlər oblastının hüdudlarından kənara çıxır və faktiki olaraq bu da o deməkdir ki, Laffer nöqtələri mövcud deyildir.

$\partial k / \partial t_d$ ifadəsinin hesablanması üçün köməkçi düstur (11) asılılıqdan alınır və aşağıdakı şəkildədir:

$$\frac{\partial k}{\partial t_d} = \frac{[\varepsilon - k + \xi(k - \mu)] \cdot (1 - t_m)}{\psi(t_s - t_m - t_s t_m) + (1 - \xi)(t_d + t_m - t_d t_m) - \varphi \cdot t_m} \quad (3.13)$$

Qeyd etmək lazımdır ki, Laffer effektlərinin əks etdirilməsi nöqtəyi nəzərindən qurulmuş (10) modelinin nə qədər məzmunlu, dolğun olduğu üzərində geniş dayanaq. Belə ki, (3.7) düsturu modifikasiya olunmuş ikinci növ avtonom Laffer nöqtələrinin hesablanmasına imkan verir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, (3.7) modelində birinci növ Laffer nöqtələrinə, ümumiyyətlə, toxunulmur və bu fiskal effekt analitik sxemin əhatə dairəsindən kənarda qalır. Modifikasiya olunmuş Laffer nöqtələri təhlilə inflyasiya təşkilçilərinin daxil edilməsini tələb edir. Ona görə də inflyasiya amili

nəzərə alınmadan ənənəvi Laffer nöqtələri yaranmır. Bu mənada (10) modeli ənənəvi optimallaşdırma təhlil sxemlərinin cüzi sadələşdirilmiş variantı kimi çıxış edir. Sinxron Laffer nöqtələrinə münasibətdə isə (10) modeli klassik nəticənin əldə olunmasına imkan verir. Məsələn, əlavə dəyər vergisinin və mənfəət vergisinin dərəcələrinin dəyişməsi situasiyası yaranarsa, (10) ifadəsindən avtomatik olaraq bir cüt Laffer nöqtələri ($t_m^{**}; t_d^{**}$) alınır ki, bu nöqtələr də (3.2) və (3.3) bərabərsizliklərinin ciddi bərabərliyə çevrilməsi nəticəsində yaranır. Bu zaman alınan nöqtələrin Laffer nöqtələri olduğunu əvvəlcədən bilmək olur, belə ki, həmin nöqtələrdən kənara çıxdıqda $\partial V / \partial t_m$ və $\partial V / \partial t_d$ törəmələrinin işarələri müsbətdən mənfəyə doğru dəyişilir. Bu zaman sinxron Laffer nöqtələrinin mövcudluğu qeyd-şərtsiz olur, yəni qiymət dəyişikliyinə xüsusi araşdırılmasını tələb etmir. Başqa sözlə desək, (3.7) və (3.10) düsturları ilə müəyyən edilən Laffer nöqtələri qiymət qeyri-sabitliyi tələb etdiyi üçün dinamik hesab edilə bilər, bu zaman ($t_m^{**}; t_d^{**}$) sinxron nöqtələri isə hətta sabit qiymətlər şəraitində də yarandığına görə statik hesab oluna bilər.

Beləliklə, qurulmuş (10) modeli kifayət qədər tam şəkildə Laffer effektlərini özündə cəmləyir və ümumi halda vergi nəzəriyyəsinin optimallaşdırma modellərindən heç də geri qalmır.

Elastiklik göstəriciləri artım templərinin nisbəti kimi təyin olunur. Belə ki, məsələn ε üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$\varepsilon = \frac{(I-1)}{(J-1)}, \quad (3.1)$$

burada I – cari qiymətlərlə istehsal həcmində artım indeksi, J – qiymətlərin artım tempidir (bu göstərici kimi istehlak qiymətlərinin toplu indeksi götürülmüşdür).

Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsinin təklif olunan alqoritminə müvafiq olaraq əvvəlcə fiskal daxilolmaların vergi dərəcələrinin dəyişməsinə reaksiyasını qiymətləndirək. Araşdırmanın əlavə dəyər vergisi üzərində davam etdirək. (10) düsturuna uyğun olaraq $k > 1$ situasiyası üçün aşağıdakı düsturla təhlil aparaq:

$$\frac{\partial V_0}{\partial t_d} = V_0 \cdot \left(\frac{\partial k}{\partial t_d} \right) \cdot \ln(k-1) \quad (3.2)$$

Təəssüf ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının makroiqtisadi göstəriciləri yuxarıda qeyd olunan hesablama sxemində təklif olunan imkanlardan tam şəkildə istifadə etməyə imkan vermir. Bu da əsasən ayrı-ayrı illər üzrə respublika iqtisadiyyatının makroiqtisadi göstəricilərində kəskin sıçrayışların müşahidə edilməsi ilə bağlıdır. Ona görə də 1996-

2003-cü illər üzrə respublika iqtisadiyyatının iqtisadi parametrlərin orta qiymətlərindən istifadə edilməklə konkret hesablamalar aparılmışdır.

Cədvəl məlumatlarından göyündüyü kimi, hər iki ssenari üzrə aparılmış hesablamalar nəticəsində k əmsalının qiyməti 2-yə yaxın olmaqla bir-birindən fərqlənməmişdir. Birinci halda onun kəmiyyəti 1,96, ikinci halda isə 1,94 olmuşdur. Bu o deməkdir ki, mövcud olan inflyasiyanın hər bir faizi real fiskal daxilolmaların həcmnin uyğun olaraq 1,96 və 1,94 faiz artımına gətirib çıxarmışdır. Göründüyü kimi, vergi dərəcələrinin variasiyası fiskal-qiymət mühitinin kardinal dəyişilməsinə gətirib çıxarmamışdır. Beləliklə, belə nəticəyə gəlirik ki, istehsal xərclərinin mövcud olan strukturu və istehsalın qiymət dəyişikliklərinə olan reaksiyası zamanı dövlət büdcəsinin daxilolmaları qiymətlərin artımını üstələdiyinə görə baxılan dövr ərzində hiss olunmayacaq dərəcədə səviyyəsi aşağı olan inflyasiya respublika büdcəsi üçün səmərəli olmuşdur. Bu şəraitdə hər iki ssenari üzrə $\frac{\partial k}{\partial t_d}$ effekti müsbət işarəli (1,98 və 2,06), $\ln(k-1)$ ifadəsi mənfi işarəli (-0,038 və -0,061) olmuş və uyğun olaraq $\frac{\partial V_0}{\partial t_d} < 0$ şərti alınmışdır.

Beləliklə, aparılan təhlil nəticəsində məlum olur ki, baxılan dövr üçün mövcud olan şəraitdə Laffer nöqtələri mövcud olmuşdur. $k > 1$ olduğuna görə əlavə dəyər vergisi üçün Laffer nöqtəsini (3.1.7) düsturunun köməyi ilə təyin edə bilərik: birinci ssenari üzrə $t_d' = 22,6$, ikinci ssenari üzrə isə $t_d' = 19,9\%$. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, 1996-2009-cu illərdə orta illik inflyasiya səviyyəsinin 2-5% olduğu şəraitdə t_d' əyilmə nöqtəsi fiskal maksimum nöqtəsidir. Qeyd olunanlardan aşağıdakı nəticəni almış oluruq: təhlil olunan dövr ərzində respublika iqtisadiyyatı fiskal əyrinin artan hissəsində yerləşmiş və vergilərin dərəcələrində kəskin kəmiyyət dəyişikliyinə aparılması vergi sisteminin digər trayektoriya üzrə inkişafına səbəb olmamışdır. Bu da onu göstərir ki, mövcud olan monetar-qiymət mühitini və iqtisadi şəraiti, yəni aparılan iqtisadi siyasəti kəskin dəyişməyə heç bir zərurət yoxdur.

Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsinin təklif olunan alqoritminin praktiki tətbiqi ilə bağlı bir sıra metodoloji aspektləri geniş şəkildə nəzərdən keçirək.

İlk növbədə hesablama metodunun informasiya təminatının xüsusiyyətlərinə toxunaq. Birincisi, xərc göstəricilərinin strukturunun və elastikliyin nisbi qiymətlərini hesablamaq üçün sahələrarası balans hesabatlarının üçüncü kvadrantının vergi ödənişlərindən təmizlənmiş göstəriciləri tələb olunur. İkincisi, inflyasiya tempi barədə

məlumatlar əldə olunmalıdır. Bu məqsədlə də hesablamalarda istifadə edilmək üçün deflyator göstəricisi müəyyən edilməlidir. Qeyd olunan məsələ çox vacibdir, belə ki, qeyri-dəqiq deflyatorlar göstəricilərin, qiymətlərin və eləcə də bütün prosesin əsil mahiyyətinin təhrif edilməsinə gətirib çıxara bilər.

İlkin informasiyalar hazırlanarkən göstəricilərin uyğunluğuna diqqət yetirilməlidir. Məsələn, hesablama sxeminin bütün göstəriciləri orta aylıq, orta rüblük, yaxud orta illik verilənlər bazası əsasında qiymətləndirilməlidir. Elastiklik və inflyasiya tempi göstəricilərinin hesablanması zamanı onların eyni bir dövrə aid olduğuna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Fikrimizcə, daha reprezentativ və vaxt müddətinə görə dayanıqlı olan illik hesabat məlumatlarına üstünlük verilməlidir.

Elastiklik göstəricilərinin hesablanması metodlarına münasibətdə iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşma istehsal xərclərinin və qiymətlərin artım templəri arasındakı ekonometrik asılılıqların qurulmasına əsaslanır. Bu cür yanaşma kifayət qədər uzun dinamik sıraların qurulmasını nəzərdə tutur və reqressiya asılılıqlarının zəruri statistik parametrləri olduqda yaxşı nəticələr verir. Lakin bir sıra hallarda retrospektiv sıralar kifayət etməyə bilər (bu hal keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün xarakterikdir) və müxtəlif dövrləri əhatə edən göstəricilərdə kəskin sıçrayışlar ola bilər. Bu halda diskret formada müvafiq artım templərinin nisbəti şəklində hesablanması nəzərdə tutulan elastikliyin qiymətləndirilməsinin ikinci yanaşmasından istifadə edilməlidir. Hesablamalarda bu yanaşmadan da istifadə olunmuşdur. Belə "interval" üsul nisbətən kobud olsa da, praktiki hesablamalarda əsasən onun köməyi ilə hesablanan qiymətlərin mümkün orta kəmiyyətləri götürülür.

İndi isə təklif olunan metodun bir sıra əlavə nəzəri aspektlərini təhlil edək. Avtonom Laffer nöqtələri (3.4) şərtindən alınır və yalnız bir vergi növünün dəyişməsinə nəzərdə tutur. Lakin praktikada bir neçə verginin eyni vaxtda dəyişməsi situasiyası mümkün ola bilər. Onda, məsələn, əlavə dəyər vergisi və mənfəət vergisi üçün Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsi şərti aşağıdakı şəkllə düşəcəkdir:

$$t_d'' = t_d - \frac{x \cdot V_0 (k-1) + (\partial V_0 / \partial t_m) (t_m'' - t_m)}{\partial V_0 / \partial t_d} \quad (1)$$

Bu halda t_d'' Laffer nöqtələri t_m mənfəət vergisinin dərəcəsindən asılıdır və şərti Laffer nöqtələri adlandırılabilir. Belə Laffer nöqtələri yalnız tədqiqatın əvvəlində seçdiyimiz deskriptiv təhlil modeli əsasında aparılan araşdırma zamanı yaranır. Umumiyyətlə, seçilmiş təhlil metodologiyası ənənəvi statik optimallaşdırma

modellərindən fərqli olaraq deskriptiv-kvazidinamik model kimi xarakterizə oluna bilər. Yuxarıda göstəriləyi kimi, deskriptiv-kvazidinamik ideologiyanın imkanları daha genişdir. Xüsusilə də onun tətbiqi nəticəsində (1) tipli şərti Laffer nöqtələri alınır. Bununla yanaşı, fikrimizcə, makrosəviyyədə fiskal tənzimləmə siyasətinin işlənməsi zamanı ilk növbədə şərti Laffer nöqtələri böyük praktiki əhəmiyyətə malik ola bilər. Bundan başqa, (1) tipli hesablanma sxemi makroproqnozlaşdırma sahəsində və dövlətin fiskal və monetar strategiyalarının razılaştırılması üzrə variant hesablamalarının aparılması istiqamətində maraqlı imkanlar açır.

Avtonom və şərti Laffer nöqtələri arasındakı asılılıq (3.7) və (1) düsturlarından alınır və aşağıdakı kimidir:

$$t_d'' = t_d' - E(t_m'' - t_m'), \quad (2)$$

burada $E = dt_d / dt_m$ - fiskal daxilolmaların kəmiyyətinin sabitliyi şəraitində mənfəət vergisinin əlavə dəyər vergisi ilə əvəz olunmasının son normasıdır. Beləliklə, (2) düsturunun sağ tərəfində ikinci komponent adi avtonom Laffer nöqtəsinə münasibətdə şərti Laffer nöqtələrinə düzəlişi əks etdirir.

İndi isə alınan (12) fiskal asılılığının əvvəlcədən qəbul olunan bir sıra aprior şərtlərə uyğunluğu nöqtəyi-nəzərindən təhlilini aparaq. Belə ki, Lafferin klassik əyrisi ciddi sərhəd şərtlərinin mövcudluğu kimi xüsusiyyətə malikdir, yəni $V(0)=0$, $V(1)=0$. Bununla bağlı iki qarşılıqlı əlaqəli sual meydana çıxır. Birincisi, (12) fiskal əyrisi aprior sərhəd şərtlərinə «riayət edirmi» və son nəticədə həmin əyri nə dərəcədə klassik fiskal təhlil metodologiyasına uyğun gəlir? İkincisi, Laffer əyrisinin hər iki tərəfində bu cür ciddi təhkim olunma nə dərəcədə realdır və yerinə yetirilir?

(12) düsturuna uyğun olaraq bütün vergi parametrlərinin sıfır və vahidə yaxınlaşması halı üçün aşağıdakı ifadələri alırıq:

$$\lim_{t_m, t_d, t_s \rightarrow 0} (V) = \lim_{t_s \rightarrow 0} \left[\lim_{t_m, t_d \rightarrow t_s} (V) \right] = C_0 \cdot Q^{\frac{[2(\varepsilon - \xi\mu) - \varphi\pi]}{[2(1-\xi) - \varphi]}} \quad (3)$$

$$\lim_{t_m, t_d, t_s \rightarrow 1} (V) = C_0 \cdot Q^{\frac{(\varepsilon - \xi\mu - \varphi\pi - \psi\pi)}{(1-\xi - \psi - \varphi)}} \quad (4)$$

Beləliklə, (10) deskriptiv modeli üçün heç bir aprior sərhəd şərti yerinə yetirilmir ki, bu da onun ciddi çatışmazlıqlarından biri hesab edilə bilər. Belə ki, (12) düsturu fiskal polyuslarda vergi daxilolmalarının sıfır olmayan kəmiyyətini generasiya etdiyinə görə, fikrimizcə, hesablanma prosedurasının özü yalnız o vaxt yaxşı nəticələr verə bilər ki, fiskal parametrlər arqument şkalasının ortasına yaxın hissəsində yerləşmiş olsunlar.

Parametrlərin sərhəd qiymətlərinə yaxınlaşması zamanı bu metod yüksək xəta verə bilər. (3.5) və (3.6) düsturlarına müvafiq olaraq Laffer əyrisinin görünüşü müxtəlif formalarda ola bilər və

$$\frac{2(\varepsilon - \rho\mu) - v\pi}{2(1 - \rho) - v} > \frac{\varepsilon - \rho\mu - \omega\varpi - v\pi}{1 - \rho - \omega - v} \quad (5)$$

şərtinin yerinə yetirilib-yetirilməməsindən asılı olaraq fiskal əyrinin hansı tərəfinin yuxarı olmasını göstərir. Beləliklə, (3) və (4) düsturlarına müvafiq olaraq Laffer əyrisinin assimetrik olduğu qənaətinə gəlirik.

İkinci məsələ barədə. Aparılan təhlildən aydın olur ki, Laffer sərhəd şərtləri tamamilə qeyri-təbii (qeyri-normal) sayılır və yalnız hər hansı hipotetik abstraksiyanı özündə əks etdirir. Məsələn, bütün vergi dərəcələrinin sıfıra bərabərliyi dövlətin ayrılmaz atributu olan vergi sisteminin və nəticə etibarilə dövlətin özünün mövcud olmadığını bildirir. R. Barrın düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, ümumi siyasət olmadan iqtisadi siyasət, dövlət olmadan isə, ümumiyyətlə, siyasət mövcud olmur. Bu halda vergi daxilolmalarının cəminin formal olaraq sıfıra bərabər olmasına baxmayaraq, onun mövcudluğu mütləq real deyildir və belə sistemin fəaliyyət qanunuyğunluqları barədə nəşə demək mümkün deyildir.

Qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Laffer effektlərinin tədqiqi bütün [0; 1] vergi şkalasında deyil, daha dar, qısaldılmış intervalda aparılmalıdır; şkalanın başlanğıc və son hissələrində iqtisadi sistemin bütün xüsusiyyətləri qeyri-müəyyən və dağınıq şəkildə olur. Bu isə öz növbəsində o deməkdir ki, verilən aprior sərhəd şərtlərinin pozulması təklif olunan (10) modelində ciddi nöqsanların olmasına sübut kimi xidmət edə bilməz.

Qeyd edək ki, hətta məsələnin optimallaşdırma modeli çərçivəsində qoyuluşu zamanı belə Laffer əyrisinin qanunuyğun sərhəd xüsusiyyətlərinin pozulması müşahidə olunur.

Təklif olunan metodologiyanın potensial istifadəçiləri Vergilər Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və Milli Bank ola bilər. Vergi dərəcələrinin son buraxıla bilən kəmiyyətini inflyasiya tempi, məhsul və xidmətlərin buraxılışı və istehsal məsrəfləri göstəricilərinin məcmusu ilə operativ şəkildə müəyyən nisbətinin gözlənilməsi hazırda dövlətin obyektiv səbəblərdən bir-birindən müəyyən qədər «təcrid olunmuş» fiskal və monetar siyasətinin makroiqtisadi sintezinin əldə olunmasına imkan verəcəkdir.

NƏTİCƏ

1. Perspektiv vergi daxilolmalarını müəyyən etmək üçün əvvəlki mərhələdə müəyyən edilmiş «optimal və ya səmərəli» vergi dərəcələri əsasında gəlirlərin artım dinamikasının 3 variantından istifadə edilmişdir: maksimal, minimal və orta.

Hər 3 variant üçün büdcə kəsirinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 3%-i aşmır və vergi dərəcələri isə öz ağırlıq mərkəzini istehsalçıdan istehlakçıya tərəf yönəldir. Yeni vergi daxilolmalarında əsas rolu yiziki şəxslərin gəlirlərindən vergi təşkil edir.

Ekstrapolyasiya üsullarından birini seçməklə vergi daxilolmalarının qiymətləri əsasında növbəti Z_{-M+1} proqnoz qiyməti hesablanır, X_{-M+1} - ci real qiymətlə müqayisə edilir, sonra $X_{-N}, X_{-N+1}, \dots, X_{-M+1}$ qiymətləri əsasında Z_{-M+2} qiyməti hesablanır və s. Alınan bütün proqnoz qiymətləri uyğun real qiymətlərlə tutuşdurulur və bununla da üsulun konkret hal üçün əlverişli olub olmadığı müəyyən edilir. Müxtəlif üsulların nəticələrinin testləşdirmə çoxluqlarının elementləri ilə bu cür müqayisəsi həm üsulun, həm də parametrlərin seçilməsində istifadə edilə bilər.

Bütün başqa iqtisadi proseslərdə olduğu kimi büdcəyə vergi daxilolmalarının zamandan asılı dəyişməsində də proqnozlaşdırmanın əsas prinsipləri sistemlilik, uzlaşma, variantlılıq, kəsilməzlik, adekvatlıq və effektivlik hesab olunur.

Proqnozlaşdırmanın ən geniş yayılmış metodları isə - modelləşdirmə, analogiya, ekspert qiymətləndirməsi, normativ hesablamalar, ekstrapolyasiya hesab olunur.

Vergi daxilolmalarının dinamik sırasının $X_{-N}, X_{-N+1}, \dots, X_{-M}, \dots, X_{-1}, X_0$ qiymətlərindən istifadə etməklə, sonrakı X_1, X_2, \dots qiymətlərini proqnozlaşdırmaq üçün tətbiq olunan ən sadə üsullar kimi *orta qiymət üsulu* qəbul edilir. Bu üsul yalnız stasionar dinamik sıra üçün yararlı hesab oluna bilər. Digər bir üsul isə *sürüşən orta qiymət üsuludur* ki, bu xətti dəyişən dinamik sıra üçün ən sadə proqnoz üsuludur. Hər bir addımda sıranın proqnozlaşdırılan qiymətindən əvvəlki M sayda elementin orta qiyməti proqnoz hesab edilir.

Xətti hamarlama üsulundan xüsusi halda, $K \rightarrow +\infty$ olduqda $Z = S_0$ olur və bu da orta qiymət üsulu ilə alınan qiymətlə üst-üstə düşür.

İkiqat sürüşən orta qiymət üsuluna əsasən sürüşən orta qiymət üsulunun ümumiləşməsidir və sürüşən orta qiymətlərdən əlavə həmin orta qiymətlərin orta qiymətləri də hesablanır.

Ekspensial hamarlama üsulu orta qiymətin tapılmasına əsaslanarsa da, dinamik sıra elementlərinə elə çəki qiymətləri verilir ki, daxilolmaların əvvəlki qiymətlərinin təsiri cari vəziyyətdən uzaqlaşdıqca ekspensial olaraq azalsın.

Triq-Liç üsulu yuxarıda göstərilən üsullardan onunla fərqlənir ki, sıranın elementlərinin kəskin dəyişməsinə daha yaxşı uyğunlaşır.

Xətti asılılığın təyin edilməsi üçün Braun üsulu vergi daxilolmalarının xətti asılılığa uyğun dinamik sırasının ekspensial hamarlanmasına əsaslanır.

Uinters üsulu L dövriliyi olan dinamik sıraların proqnozlaşdırılması üçün tətbiq edilir. Rübələr və ya aylar üzrə vergi daxilolmalarından mövsümlilik aşkar müşahidə olduğundan proqnozlar hesablanabilir.

Teyl- Beyc üsulu riyazi modelinə bəzən additiv mövsümi model də deyirlər və L dövriliyi olan vergi daxilolmaları üçün istifadə olunur.

Reprezentativ vergi sistemi üzrə fiskal potensialın müəyyənləşdirilməsi üsulu hər regionun fiskal potensialını dəqiq və dolğun şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir. Həmin üsul dezaqreqasiyalı məlumatların istifadəsinə əsaslanır və vergi sisteminin müxtəlif komponentləri üzrə mövcud olan müxtəlifliyi (fərqi) nəzərə almağa imkan verir. Bunun sayəsində representativ vergi sisteminin vasitəsi ilə müəyyənləşdirilən fiskal potensial göstəricisi, regionun həqiqi fiskal potensialını qiymətləndirən ən dəqiq meyar sayılır. Bu üsulun zəif cəhəti ondan ibarətdir ki, burada çox böyük həcmdə məlumatlardan istifadə etmək tələb olunur.

2. Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması üçün cari dövrə qədər məlumatlardan ibarət dinamik sıra təhlil edilməlidir.

Dinamik təhlil əsasən trayektoriyaya görə aparılır. Trayektoriya öyrənilən obyektin və obyekt göstəricisinin vəziyyətini zaman funksiyası kimi təsvir edir.

Zaman əlamətinə görə dinamik proseslərin göstəriciləri müəyyən an üçün (məsələn, əhalinin sayı, sərf edilmiş vəsaitin miqdarı) və ya interval üçün (məsələn, istehsalın illik həcmi, büdcəyə aylıq vergi daxilolmaları) verilə bilər.

Dinamik sıra və ya zamandan asılı sıra – təsadüfi kəmiyyətlərin müəyyən realizasiyasıdır və hər bir müşahidə qiyməti zamanın bir qiymətinə uyğun olur.

3. İqtisadi-riyazi modellər qurularkən onların sinfi, mürəkkəbliik dərəcəsi və quruluş xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməlidir. Modelin sinfi həll olunacaq məsələnin məqsədi və qoyuluşun xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Modelin mürəkkəbliyi nəzərə alınacaq amillərin sayından və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin xarakterindən, ilkin informasiyanın miqdarından, dəqiqliyindən, habelə alınacaq nəticələrin düzgünlüyü dərəcəsindən asılıdır.

Modelləşdiriləcək obyektin və ya prosesin məqsədlərindən, xüsusiyyətlərindən və həmçinin informasiya təminatından asılı olaraq müxtəlif növ modellərdən – xətti modellər, qeyri xətti modellər, dinamik modellər, diskret modellər, imitasiya modelləri və s. istifadə edilmişdir.

4. Vergi siyasətinin stabilliyi effektiv vergi siyasətinin başlıca göstəricisi olduğundan ƏDV dərəcəsinin birdən-birə tapılan optimal səviyyəyə endirilməsi məqsədemüvafiq deyil. Tapılan optimal səviyyə ƏDV daxilolmalarına təsir edən digər amillərin (məsələn, ÜDM, vergi inzibatçılığı, idarəetmədəki dəyişikliklər, inflyasiya səviyyəsi və s.) sabit qalması şərtində alınmışdır. Uzun müddətli dövrdə isə bu amillər heç də sabit qalmır. Ona görə də cari ƏDV dərəcəsinin optimal səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün qısamüddətli modellərə baxılması zəruridir.

5. Uzun müddətli dövrdə cəmi vergi daxilolmalarına təsir baxımından optimal mənfəət vergisi dərəcəsi 16,47 faizdir. Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, mənfəət vergisinin dərəcəsinin aşağı salınması mənfəət vergisi üzrə daxilolmaların artımından daha çox digər vergilər üzrə daxilolmaları artırır. Qeyd edək ki, Hasilatın pay bölgüsü üzrə fəaliyyət göstərən xarici neft şirkətləri ancaq saziş bağlandığı dövrdəki mənfəət vergisinin dərəcəsi ilə mənfəət vergisi ödəyirlər və mənfəət vergisi dərəcəsinin dəyişdirilməsi onlara aid deyil. Onda belə qənaətə gələ bilərik ki, mənfəət vergisinin optimal dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi Neft şirkəti də daxil olmaqla qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmaları üçün məna daşıyır.

Mənfəət vergisi dərəcəsinin hər 1 faiz aşağı salınması qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmalarını təxminən 33 milyon manat artırır. Mənfəət vergisi dərəcəsinin 1 faiz aşağı salınması təxminən 14,7 milyon manat ƏDV üzrə daxilolmaları artırır.

6. Proqnozlaşdırma nəticələrinin maliyyə potensialına təsirinin qiymətləndirilməsi üsulları faktiki vergi bazaları və onların xarakteristikaları əsasında hazırlanır. Yəni əvvəldən həmin göstəricilərin ekzogenliyi nəzərdə tutulur. Bu üsulla hesablanan vergi potensialı nəzərə alır ki, region, öz vergi bazasına təsir göstərə bilməz. Bu, həqiqətə uyğun deyildir. Müəssisələr hər zaman qanun çərçivəsində və ya qanun pozuntularına yol verməklə vergilərini minimallaşdıraraq müəyyən dərəcədə vergi bazalarını azalda bilər. Müvafiq olaraq faktiki vergi bazaları üzərində qurulan vergi sistemi həmin bazaların artırılması imkanını nəzərə almayacaq. Lakin əgər qiymətləndirmə bu amili nəzərə almaqla qurulursa, «geniş mənada» fiskal potensialdan danışmaq olar. Lakin region tərəfindən vergi bazasının düzgün və ya yanlış hesablanmasını müəyyənləşdirmək çox çətindir. Belə dəyərləndirmələrin nəticələri, çox güman ki, mübahisəli qalacaq. Lakin bununla belə, reqressiya təhlilinin istifadəsi ilə reprezentativ vergi sistemi çərçivəsində

vergi potensialının «geniş mənada» qiymətləndirilməsinə doğru müəyyən addımlar atmaq mümkündür. Belə ki, qiymətləndirmə üçün bilavasitə vergi bazalarından deyil, onların xarakteristikalarından istifadə olunacaq. Belə olduqda vergi potensialının manipulyasiya etmə dərəcəsi, istifadə edilən göstəricilərin manipulyasiya olunması imkanından asılı olacaq. Lakin baza xarakteristikalarının istifadəsi digər məhdudiyyətlər yaradır.

7. Müşahidə qiymətlərinin sayını sonlu hesab etsək, eksponensial hamarlama üsulunun düsturları mürəkkəbləşir. Bu düsturlar sonsuz cəmlərin sonlu cəmlərlə əvəz edilməsi vasitəsilə alınır.

Bütün proqnozlaşdırma modelləri bu və ya digər formada ümumi prosesi xarakterizə etsə də ölkənin siyasi və iqtisadi həyatında baş verən dəyişiklikləri nəzərə ala bilməz. Çünki, əvvələn dinamik sıranın verilən qiymətlərində belə bir informasiya yoxdur, ikincisi, hər bir proqnoz modeli prosesin ətalətli inkişafını, yəni sonrakı dövrdə də eyni qayda ilə davam edəcəyini nəzərdə tutur.

Hər bir modeldə heç olmazsa vergi qanunvericiliyinin dəyişməsinin büdcə gəlirlərinə və onların paylanmasına təsirini qiymətləndirmək proqnozun daha dəqiq verilməsinə imkan yaradardı.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, vergi qanunvericiliyi əslində hər ay dəyişir. Bu halda proqnozlaşdırma modellərində diskret çəki funksiyasının qiymətlərinin eyni qanunauyğunluqla dəyişdiyini fərz etmək əslində səhvdir və ona görə ideal variant dinamik sıranın hər bir elementinə ayrıca çəki (vəzn) qiyməti vermək ola bilərdi. Bu zaman proqnozlaşdırma üsullarının tətbiqində əlavə çətinliklər yaranmır. Hesablama sxemində də elə bir dəyişiklik olmur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı, 2017
2. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Statistik Məcmuəsi. Bakı, 2016
3. Azərbaycan Respublikasının vergi xəbərləri jurnalı
4. Kəlbəliyev Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Bakı, Elm, 2005
5. Həsənlı Y., Həsənov R. "İqtisadi tədqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi", Bakı, "Nafta_Press", 2002, 303 səh.
6. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbəliyev Y.A., Rzayev Z.H.. Vergilər və vergitutma. Dərslik. 2006
7. Məhərrəmov R. B. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Tədris Mərkəzi "Dövlət büdcəsi. Vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərində rolu" mövzusu üzrə təlim materialı. Şamaxı 2016
8. Musayev A.F., Kəlbəliyev Y.A., Hüseynov A.A. Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. Bakı, 2002.
9. Musayev A., Əmirov N., Həsənlı Y. "Vergi sisteminin sabitliyinin iqtisadi artıma təsirinin qiymətləndirilməsi", Azərbaycan vergi xəbərləri, №5, 2006, səh.22-26.
10. Musayev A.F., Qəhrəmanov A.M. «Riyazi-iqtisadi üsullar və iqtisadi modelləşdirmə». Bakı-1999.
11. Rzayev Z.H. Vergi menecmenti. Dərslik. Bakı, 2007
12. Rzayev Z.H. "Vergi planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması". Bakı 2011
13. Rzayev İ.M. "Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı: mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər". Bakı, 2010
14. Аркин В., Слостников А., Шевцова Э. Налоговое стимулирование инвестиционных проектов в российской экономике. М.: РПЭИ/Фонд Евразия, 1999
15. Балацкий Е.В. Лафферовы эффекты и финансовые критерии экономической деятельности // Мировая экономика и международные отношения, 1997, №11
16. Балацкий Е.В. «Эффективность фискальной политики государства», Проблемы прогнозирования, ИНП РАН, 2000, № 5, с.32.
17. Балацкий Е.В. Точки Лаффера и их количественная оценка // Мировая экономика и международные отношения, 1999, №12
18. Балацкий Е.В. Налог на имущество фирм и накопление основного капитала // Мировая экономика и международные отношения, 1999, №3

19. Валентинов В.А. «Эконометрика», М.,2006.-448 с.
20. Гусаков С.В., Жак С.В. Оптимальные равновесные цены и точка Лаффера // Экономика и математические методы, 1995, Т.31.Вып.4.
21. Кубанова М., Табата М., Табата С., Касэбэ Ю. «Математическая экономика на персональном компьютере». М., 1991
22. Канторович Г.Г. «Анализ временных рядов», Экономический журнал ВШЭ, №1, 2002, ст. 85-116
23. Кристофер Доугерти «Введение в эконометрику»: Пер. с англ. – М., ИНФРА-М, 1999. – XIV, 402 с.
24. Кристофер Доугерти «Введение в эконометрику», Издание второе. /Перевод с англ. – М.: ИНФРА-М, 2004, - 432 с.
25. Капитоненко В.В. Инфляционный сдвиг налоговой ставки на кривой Лаффера //Экономика и технология: межвузовский сборник научных трудов. М.: РЭА, 1994
26. Мусаев А.Ф., Садыгов М.М., Магеррамов Р.Б., Салаев Р.А. Налоги и налогообложение в Азербайджане. Баку. Элм, 2005
27. Мовшович С.М., Соколовский Л.Е. Выпуск, налоги и кривая Лаффера // Экономика и математические методы. 1994. Т.Вып.3
28. Тейл Г. Прикладные эконометрическое прогнозирование. М., 1970
29. Тарасевич Л.С., Гребенников П.И., Леусский А.И. «Макроэкономика»: Учебник. – 6-е изд., испр. И доп. – М.: Высшее образование, 2005. - 654 с.
30. Тихомиров Н.П., Дорохина Е.Ю. «Эконометрика», М.,2003.-512 с.
31. Мангус Я.Р., Катышев А.К., Пересецкий А.А. «Эконометрика» М, 2004
32. taxes.gov.az
33. maliyye.gov.az
34. stat.gov.az